

Jarosław Ościłowski

Instytut Archeologii i Etnologii PAN w Warszawie
ORCID <https://orcid.org/0000-0001-5743-9311>

Grody mazowieckie między Pisą, Biebrzą i Narwią (X–XIII w.)

Streszczenie: Obszar między Pisą, Narwią i Biebrzą stanowił we wczesnym średniowieczu północno-wschodnie pogranicze Mazowsza, sąsiedztwo prusko-jaćwieskie od północy skutkowało wzniesieniem grodów strzegących szlaków komunikacyjnych oraz osadnictwa. Ze względu na rozległą bagienną kotlinę biebrzańską na wschodzie i niedostępne obszary puszczy porastającej na zachód od Pisy obszar pomiędzy nimi stanowił naturalny korytarz osadniczy i drogę na północ z Mazowsza, w kierunku ziem pruskich i jaćwieskich. Większość grodzisk, jak Stara Łomża, Mały Płock, Wizna, Ruś-Sambory, Pieńki-Grodzisko (-Okopne) i Truszki-Zalesie, znanych było badaczom już pod koniec XIX i na początku XX w. Obiekt w Stawiskach znaleziono w połowie XX w. Najpóźniej, bo dopiero w początkach XXI w. zlokalizowano grodzisko w Ławsku.

W większości przypadków położenie grodów można wytłumaczyć naturalną obronnością terenu. W Ławsku i w Truskach-Zalesiu grody zbudowano na kępach, wśród zabagnionych lub podmokłych dolin. Takie położenie zapewniało dodatkową ochronę w cieplejszych porach roku. Grody nad Narwią w Starej Łomży, Wiźnie i Rusi-Samborach (przy ujściu Biebrzy) zbudowano w miejscach naturalnie wyniesionych. Oprócz dobrych warunków obronnych, wpływ na taką lokalizację miała doskonała widoczność na całą okolicę. Mały Płock nad Czetną założono na granicy obszaru podmokłego i suchego. Inne posadowiono na brzegach mniejszych rzek w płaskim lub nieznacznie wyniesionym terenie, jak warownie w Pieńkach-Grodzisku i Stawiskach. Grody te wzniesiono na obszarach o dobrych i bardzo dobrych pod względem rolniczym glebach, co oznacza, że obszar ten musiał być już w znacznej części zasiedlony, a grody zbudowano dla ochrony i kontroli tutejszego osadnictwa. Innym ważnym wnioskiem płynącym z analizy mapy jest niezwykle wręcz regularność przestrzenna mazowieckiej sieci grodowej dostosowanej do rzeźby i układu rzeczno-obszaru. W większości mają one usytuowanie sieciowe, co wskazuje, że były ze sobą związane drogami linowymi. Najazdy jaćwieskie w XIII w. spowodowały znaczne wyludnienia obszarów północno-wschodniego Mazowsza, potwierdza to informacja z 1253 r. zanotowana w *Kronice Wielkopolskiej* dotycząca ziemi wiskiej. Jedyne grodem funkcjonującym jeszcze

w XIV w. była Wizna, co świadczy o przetrwaniu osadnictwa w dolinie Narwi. W tym okresie powstaje też kolejny gród w Nowogrodzie przy ujściu Pisy. Ponowna kolonizacja obszaru na lewym brzegu Narwi oraz na Wysoczyźnie Kolneńskiej w końcu XIV w. i w XV w., a wraz z nią powstanie miast w miejsce dawnych centrów osadniczych, zmieniły znacznie stary układ dróg zastępując go nowym.

Słowa kluczowe: grody, grodziska, wczesne średniowiecze, Mazowsze, Wysoczyzna Kolneńska

Wstęp

Obszar między Pisą, Narwią i Biebrzą stanowił we wczesnym średniowieczu północno-wschodnie pogranicze Mazowsza, sąsiedztwo prusko-jaćwieskie od północy skutkowało wzniesieniem sieci grodów strzegących szlaków komunikacyjnych oraz osadnictwa.

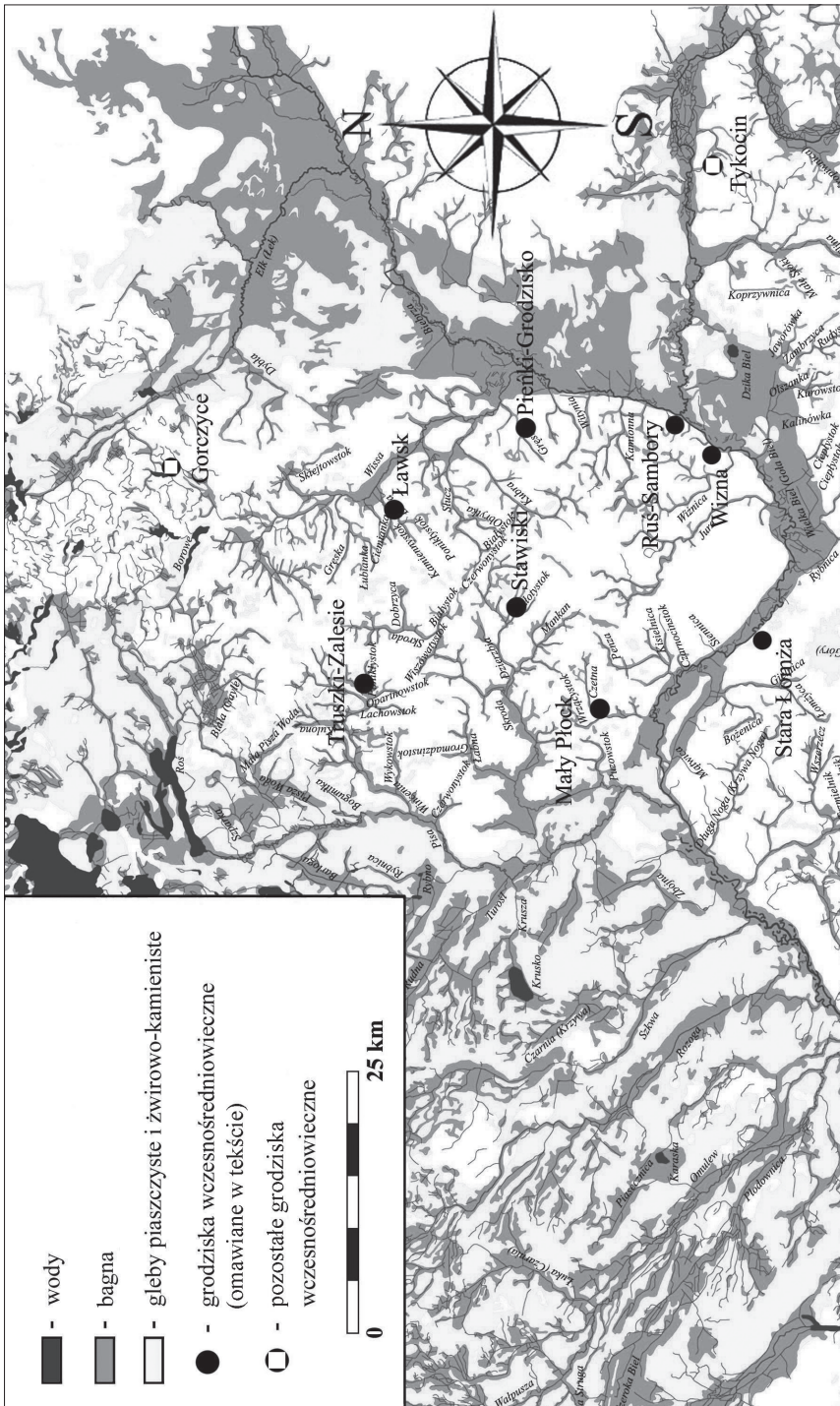
Krajobraz i jego antropogeniczne przekształcenia

Omawiany obszar znajduje się w prawym (północnym) dorzeczu środkowej Narwi. Rzeka zbiera wody z całego Mazowsza północno-wschodniego. Poniżej Tykocina, pod wpływem Biebrzy Narew zatacza łuk skierowany na południe¹. Na tym odcinku szerokość doliny wynosi od 10 do 4 km, rzeka płynie przy północnej, stromej i wysokiej do 10 m krawędzi wysoczyzny nadnarwiańskiej (Wysoczyzna Kolneńska). Na lewym brzegu rzece towarzyszy rozległe Bagno Wizna, zwane w średniowieczu *Wielką Bielą i Gołą Bielą*². Za ujściem rzeki Gać, Narew wpływa w wąską dolinę (1–2 km) o stromych i wysokich do 40 m zboczach, tzw. *Przełom Łomżyński*³. Następnie przy ujściu Czetyny zakręca, zmieniając kierunek na południowo-zachodni (ryc. 1). Na jej lewym brzegu piaszczysty taras nadzalewowy przechodzi w rozległą Równinę Kurpiowską, rozciągającą się aż po ujście Rużu. Na tym odcinku szerokość doliny wynosi około 1–2 km, a w jej dnie dominują mady piaszczyste. W prawym dorzeczu Narwi największym dopływem

¹ Na tym odcinku Narew przyjmuje wody Biebrzy i wpływa w zasadzie w jej koryto, ponieważ dalszy odcinek doliny Narwi zupełnie przypomina budową dolinę Biebrzy i w rzeczywistości stanowi jej południowo-zachodnie przedłużenie, stąd nazwa mezoregionu „Kotlina Biebrzańska”, A. Musiał, *Studium rzeźby glacialnej północnego Podlasia*, Warszawa 1992, s. 156–161; J. Kondracki, *Geografia fizyczna Polski*, Warszawa 1978, s. 340.

² Bagno Wizna to szerokie od 3 do 9 km obniżenie bagienne, z nielicznymi tylko piaszczystymi wyniesieniami, zajęte przez lasy zaliczane w późnym średniowieczu do Puszczy Zambrowskiej, J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie grajewskim do połowy XVI w.*, [w:] red. M. Gnatowski, H. Majecki, *Studia i materiały do dziejów powiatu grajewskiego*, t. 1, Warszawa 1975, s. 39–41. Według mapy *Potencjalnej Roślinności Naturalnej Polski...*, arkusz 4, bagna w przeszłości porastały olsy oraz łągi olszowe i olszowo-jesionowe, choć sądząc po średniowiecznej nazwie Goła Biel, teren ich był bezleśny, co świadczyć może również o wyższym poziomie wody.

³ Przełom Łomżyński znajduje się pomiędzy wysoczyznami Międzyrzecza Łomżyńskiego i Wysoczyzny Kolneńskiej, J. Kondracki, *Geografia regionalna Polski*, Warszawa 2009, s. 186.

Ryc. 1. Mapa grodzisk między Pisą, Narwią i Biebrzą na tle okolicy
 Oprac. J. Ościłowski.

jest Biebrza (Bobra), która w dolnym biegu płynie na południowy zachód, a następnie na południe. Jej dolina stanowi szerokie zagłębienie terenowe wypełnione bagnami⁴. Głównym prawym dopływem Biebrzy jest Ełk (Łek)⁵; w jego dolinie, poniżej miejscowości Prostki, znajdowały się dawniej dwa jeziora: Toczyłowo i Grajwy (Grebin, Grayewo). Obecnie jest tylko pierwsze z nich, ponieważ drugie wyschło w czasach nowożytnych⁶. Kolejnym większym dopływem Narwi jest Pisa (Pisz), wypływająca z Jeziora Roś i płynąca skrajem równin Mazurskiej i Kurpiowskiej. Między dolinami Ełku, Biebrzy, Narwi i Pisy znajdują się dwie wysoczyzny: Kolneńska na południu i Białej Piskiej na północy oraz stanowiące jej przedłużenie w kierunku północno-wschodnim Wzniesienia Dybowski-Wiśniewskie⁷. Obszary te są znacznie wyniesione ponad otaczające je od wschodu i południa kotlinę Biebrzy oraz od północy i zachodu – piaszczyste równiny. Najwyższe wzniesienia znajdują się na dziale wodnym Pisy i Wissy (dopływu Biebrzy), które osiągają 214 m n.p.m. w okolicach Gałazek⁸. Z lepszych gleb występują tu bielice wytworzone z utworów pyłowych wodnego pochodzenia, zalegające w południowej części obszaru odwadnianego przez mniejsze dopływy Narwi. Na pozostałym terenie dominują gleby średniej i gorszej jakości. W większości są to bielice wytworzone z glin zwałowych, a w północno-wschodniej części – gleby brunatne sprzyjające rozwojowi osadnictwa. Wyższe partie wzniesień zajmują gorsze bielice piaszczyste oraz żwirowo-kamieniste⁹. Z wysoczyzn spływają na wschód do Ełku – Różanica i Dybła, a do Biebrzy – Klimaszewnica, Wissa oraz dwa mniejsze dopływy Witnica i Kamionka. Źródła Wissy znajdowały się w pobliżu Skarżyna, jednak w czasach nowożytnych połączono sztucznym kanałem jej górny odcinek z jeziorem Borowym (Barben)¹⁰. Na północ do zlewni jeziora Roś

⁴ Dolinę Biebrzy wypełniają znaczne obszary bagienne. W jej dolnym biegu wyróżnia się: Bagno Dybła, położone przy ujściu Łeku do Biebrzy, na południe od niego Bagno Dobarz, a w widłach Biebrzy i Narwi Bagno Ławki.

⁵ Właściwy Ełk wypływa z Jeziora Łaśmiady, górnymi dopływami tego ostatniego są dwa cieki, mające źródła w Puszczy Boreckiej: Łażna Struga (dawniej *Lasa*) wypływająca z jeziora Łażno oraz strumień Gawlik wypływający z jeziora Łękuk, sądząc po nazwie jeziora mógł to być górny bieg Łeku (Ełku). Główny nurt Ełku w dolnym biegu płynie dziś sztucznie zbudowanym kanałem rudzkim, natomiast dawniej uchodził do Biebrzy (powyżej Goniądza) swoim naturalnym korytem, znajdującym się bardziej na wschód.

⁶ Jezioro widoczne jest jeszcze na mapie C. Hennenbergera z 2. poł. XVI w. Z kolei na *Mapie Kwaternostrzostwa* (kol. V, sek. I) zaznaczone jest podmokłe miejsce po tym jeziorze, W. Długokęcki, E. Kowalczyk, *Nieznane opisy granicy mazowiecko-krzyżackiej...*, cz. II, s. 22.

⁷ Wysoczyzna Białej Piskiej i Wzniesienia Dybowski-Wiśniewskie są mikroregionami Pojezierza Elckiego, por. A. Richling, *Typologia mikroregionów fizycznogeograficznych w granicach województwa suwalskiego*, „Przegląd Geograficzny”, t. LVII, z. 1–2, 1985, s. 123–137; J. Kondracki, *Geografia regionalna Polski...*, s. 115.

⁸ A. Musiał, *Rozwój rzeźby glacialnej...*, s. 44–48.

⁹ *Mapa Gleb Polski...*, arkusz Olsztyn, red. A. Musierowicz, L. Stankiewicz, M. Strzemski, H. Uggła; arkusz Białystok, red. M. Strzemski.

¹⁰ Jezioro znajduje się w dawnej *Puszczy Rożyńsko (Rożeńsko, Ruszeysko)*. W l. 30. XIX w. rzeka i jezioro nie były połączone kanałem, co jest widoczne na *Mapie Kwaternostrzostwa* (kol. V, sek. I). Ze wzniesień do Wissy spływają Gręska, Ława, Kubra (Przytulanka) ze Słuczem i inna Gręska, natomiast jedynym większym, lewym dopływem Wissy jest Skiejtówstok (Skiejtownica, Skudowa Woda), J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa...*, s. 39–41.

plynie rzeczka o nazwie Biała, w średniowieczu zanotowana jako Gayle¹¹. Z jeziora Roś wypływa natomiast Pisa, uchodząca naprzeciw Nowogrodu do Narwi. Do Pisy spływają Piszka Woda z Małą Piszą Wodą, Wincenta oraz Skroda z Łabną¹² i Dzierzbą, płynąca w dolnym biegu Równiną Kurpiowską¹³. Południową część wysoczyzny odwadniają prawe dopływy Narwi: Wiźnica (Jedwabnianka), Jura (Łojewek), Siennica, Pęza i Czetna¹⁴. Na zachód i częściowo na północ od obszaru wysoczyzn znajduje się rozległa piaszczysta równina poprzecinana dopływami Narwi. Obszar ten w przybliżeniu ma kształt trapezu, zwężającego się z północnego-zachodu na południowy wschód prostopadłe do doliny Narwi. Tworzą go dwie równiny: Mazurska na północy, gdzie rzekom towarzyszą jeziora oraz Kurpiowska na południu pokryta wydmami¹⁵. Przez obszar przepływają większe, północne dopływy Narwi, jak Pisa, Szkwa, Rozoga, Omulew i Orzyc, wszystkie rzeki są lub były mocno zabagnione¹⁶. Orzyc w średnim biegu, jak również kolejna rzeka Ruż, na całej swej długości stanowią zachodnią granicę obszaru równin. W dolinach wszystkich rzek dominują gleby bagienne, natomiast tereny między nimi pokrywają niemal wyłącznie piaszczyste bielice (por. ryc. 1). Nie nadawały się one do rolniczej eksploatacji,

¹¹ Wówczas jej środkowy bieg był mocno zabagniony, dziś rzeka jest osuszona i uregulowana. Jej dopływami są Dąbrówka i Konopka zanotowana jako Pawłocinstok (Paulczinstog). O identyfikacjach nazw wodnych, por. G. Białuński, *Przebieg osadnictwa w okręgu piskim do 1466 r.*, „Znad Pisy” nr 9, s. 27–29.

¹² Na podstawie błędnych zapisów kancelarii krzyżackiej sądzono, że Łabna uchodząca do Skrody na południe od Kolna, płynęła dawniej jeszcze drugim ramieniem wprost do Pisy i nosiła oboczną nazwę Korczwody. Taki przebieg rzeki zanotowany został w opisach granic Mazowsza z państwem Zakonu Krzyżackiego, pochodzących z XIV i pocz. XV w., a widoczny jest na *Mappie szczególnej województwa mazowieckiego...*, *Karola de Perthées’a*, z 1783 r., por. W. Długokęcki, E. Kowalczyk, *Opis granicy Mazowsza z państwem zakonu krzyżackiego z XIV wieku*, „Kwartalnik Historyczny”, R. CIX, 2002, nr 2, s. 8; W. Długokęcki, E. Kowalczyk, *Nieznanne opisy granicy mazowiecko-krzyżackiej*, cz. II, *Granica komturstwa bałgijskiego (prokuratorstwo piskie i elckie)*, „Kwartalnik Historyczny”, R. CXI, 2004, nr 1, s. 21; J. Ościłowski, *Sieć grodowa na Wysoczyźnie Kolneńskiej we wczesnym średniowieczu. Ze studiów nad pograniczem mazowiecko-prusko-jaćwieskim*, „Światowit”, t. VI (XLVII), faszkuł B, 2006, s. 82, przyp. 9. Z analizy współczesnych szczegółowych map topograficznych (CUGiK Warszawa, arkusze: Cieciorzy (234.334), Janowo (234.343), skala 1:10 000) wynika, że dzisiejszy ciek, łączący (pomiędzy wsiami: Pupki, Kolimagi, Gietki, Niskowizna) bagna doliny Skrody z Pisą, płynie sztucznym korytem wykopany zapewne jeszcze w czasach nowożytnych.

¹³ Doliny lewych dopływów Pisy były mocno zabagnione, dziś poprzecinane licznymi kanałami przekształciły się w podmokłe łąki. Mniejszymi dopływami Pisy są: Szparka, Bogumiłka i Czerwonystok (Młynik). Lewymi dopływami Wincenty: Bystrystok, Ponikłystok, Opartnowstok, Lachowstok, Glibianca i Wykowstok, prawym Kulona i kilka mniejszych cieków. Do Skrody z prawego brzegu uchodzą: Wiszowatystok, Glibiącystok, Łabna z Gromadzynstokiem, a z lewego: Dobrzyca, Białystok, Dzierzbia ze Złotymstokiem i Mankanem oraz Puzowstok. Nazwy rzek pochodzą z okresu późnego średniowiecza, obecnie większość z nich jest bezimienna, J. Wiśniewski, *Początek i rozwój...*, s. 37. Bagno nad Skrodą znajdujące się między wsiami Zabiele i Łosiewo nosiło nazwę Łosiowa Biel, informacja o nim zachowała się w źródłach krzyżackich, W. Długokęcki, E. Kowalczyk, *Nieznanne opisy granicy mazowiecko-krzyżackiej*, cz. II..., s. 21.

¹⁴ Mniejszym dopływem Pęzy jest Kisielnica, Czetny – Długistok (Wrzącystok), a Narwi – Czarnocinstok, J. Wiśniewski, *Początek i rozwój...*, s. 37.

¹⁵ Warto pamiętać, że jeszcze w czasach nowożytnych kilka jezior znajdowało się również na obszarze Równiny Kurpiowskiej, jak Krusko, Karaska (o czym niżej) i Drażdzewo. To ostatnie położone na Orzycu mogło być sztucznie stworzone poprzez spiętrzenie wód, *Mapa Kwatermistrzostwa...*, (kol. IV, sek. I).

¹⁶ Dziś częściowo osuszone, poprzez kanały melioracyjne, którymi połączono różne dorzecza.

dlatego też do czasów nowożytnych pozostały porośnięte przez bory sosnowe¹⁷. W późnym średniowieczu bory w różnych częściach inaczej były nazywane. Północną część puszczy, należąca do Zakonu Krzyżackiego, zwano *Wielką Puszczą* (*Gross Wildnis*)¹⁸, a południową, przynależną Mazowszu – Zagajnicą¹⁹.

Ze względu na rozległą bagienną kotlinę biebrzańską na wschodzie i niedostępne obszary puszczy na zachód od Pisy obszar pomiędzy nimi pokryty dobrymi glebami stanowił naturalny korytarz osadniczy i drogę na północ z Mazowsza, w kierunku ziem pruskich i jaćwieskich (por. ryc. 1).

Historia, stan i problematyka badań archeologicznych

Większość grodzisk położonych na Wysoczyźnie Kolneńskiej: Mały Płock, Wizna, Ruś-Sambory, Pieńki-Grodzisko (-Okopne) i Truszki-Zalesie oraz na lewym brzegu Narwi Stara Łomża znane były badaczom już pod koniec XIX i na początku XX w.²⁰. Obiekt w Stawiskach zlokalizowano w połowie XX w.²¹. Najpóźniej, bo dopiero w początkach XXI w., zlokalizowano grodzisko w Ławsku. Pionierami badań nad środkową Narwią byli Zygmunt Gloger oraz Ludwik de Fleury jeszcze w XIX i początkach XX w. w Wiźnie i Rusi-Samborach, przy czym o badaniach tego drugiego wiadomo z przekazów późniejszych badaczy. Autor *Encyklopedii Staropolskiej* znał również umocnienia w Pieńkach-Grodzisku i Truszkach-Zalesiu, te ostatnie jako grodzisko w Kumelsku²². W latach dwudziestych XX w. Roman Jakimowicz jako konserwator zabytków prehi-

¹⁷ J. Humnicki, K. Pacuski, op. cit...., s. 33. Bagna porastały łągi olszowe i olszowo-jesionowe, *Potencjalna Roślinność Naturalna...*, arkusz 1,4.

¹⁸ Jej część wschodnią, położoną w górnym dorzeczu Pisy, Szkwy i Rozogi – zwano *Puszczą Jańsborską*, a część zachodnią, położoną w górnym dorzeczu Omulwi i częściowo Orzyca – *Puszczą Galindzką*.

¹⁹ Zagajnica to obecnie Puszcza Kurpiowska. Jej część południową położoną bliżej Narwi, zwano *Puszczą Różańską* (od miejscowości Różan nad Narwią), w okolicach Chorzeli nad środkowym Orzycem – *Puszczą Mazuch*, J. Humnicki, K. Pacuski, *Środowisko...*, s. 33; E. Kowalczyk, *Dzieje granicy mazowiecko-krzyżackiej...*, s. 63. Jeszcze inne jej fragmenty nazywano po prostu od rzek przepływających w okolicy, były więc puszcze zwane: *Płodownicą*, *Szkwą*, las *Pisz* (*Pusz*) – od rzeki Pisy (Pysz, Pusz, Pisz), położony w dolnym jej biegu.

²⁰ Pod koniec XIX i na początku XX w. grodziska w Wiźnie i Rusi-Samborach penetrowali powierzchniowo L. de Fleury i Z. Gloger, ten ostatni znał również umocnienia w Pieńkach-Grodzisku i Truszkach-Zalesiu (jako gród w Kumelsku) Z. Gloger, *Osady przedhistoryczne na porzeczu Biebrzy*, „Zbiór wiadomości do antropologii krajowej”, t. VI, Kraków 1882, s. 6; tegoż, *Grody piastowskie*, „Ziemia” R. I, 1910, nr 38, s. 593; tamże, nr 39, s. 611. Kolejne badania powierzchniowe w tym rejonie prowadził w latach dwudziestych XX w. R. Jakimowicz. Spenetrował on powierzchniowo, opisał oraz wykonał odręczne szkice grodzisk w Starej Łomży, Małym Płocku i Wiźnie, R. Jakimowicz, *Sprawozdanie z działalności państwowego konserwatora zabytków prehistorycznych na okręg warszawski za rok 1922*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. VIII, 1923, s. 203–206; tegoż, *Sprawozdanie z działalności państwowego konserwatora zabytków prehistorycznych na okręg warszawski za rok 1923*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. IX, 1924–1925, s. 325–327, ryc. 14.

²¹ C. Brodzicki, *Początki osadnictwa Wizny i ziemi wiskiej na tle wydarzeń historycznych w tym rejonie (do 1529 roku)*, Warszawa 1994, s. 30.

²² Z. Gloger, *Osady nad Niemnem i na Podlasiu. Z czasów użytku krzemienia*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 1, 1873, s. 121–122; tegoż, *Osady przedhistoryczne na porzeczu Biebrzy*, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej”, t. 6, 1882, s. 6; *Grody piastowskie*, „Ziemia”, R. I, nr 38, 1910, s. 593; *Grody piastowskie*, „Ziemia”, R. I, nr 39, 1910, s. 611.

starych powierzchniowo zbadal oraz wykonał odręczne szkice stanowisk w Starej Łomży, Wiźnie, Małym Płocku²³. Bez powodzenia poszukiwał grodziska w Nowogrodzie nad Narwią. Tego pierwszego nie znalazł również miejscowy badacz przeszłości, Adam Chętnik, poszukujący założenia obronnego w mieście i jego okolicy²⁴. W połowie XX w. zlokalizowano grodzisko w Stawiskach²⁵. W latach pięćdziesiątych Jerzy Antoniewicz zbadal powierzchniowo, pomierzył i opisał stanowiska w Pieńkach-Grodzisku, Czerwonem²⁶. Kolejnymi badaczami, którzy zajęli się tym terenem byli Janina i Aleksander Kamińscy. W 1956 r. opublikowali dane na temat grodziska w Rusi-Samborach u zbiegu Narwi i Biebrzy²⁷. W tym samym roku A. Kamiński opublikował pracę *Materiały do bibliografii archeologicznej Jaćwieży*. Przedstawił ją w formie katalogu stanowisk, w którym zaznaczył również obiekty obronne z dorzecza górnej i środkowej Narwi²⁸. Znane w 1964 r. grodziska z Wysoczyzny Kolneńskiej znalazły się na mapie grodzisk w Polsce²⁹. W latach sześćdziesiątych rozpoczynają się większe prace wykopaliskowe w dolinie i dorzeczu Narwi. Od 1961 do 1978 r. badany jest Nowogród przez inżyniera Tadeusza Romana Żurowskiego, a następnie Jolantę Sobiech-Deptułę³⁰. Zdaniem tego pierwszego, prace ujawniły pozostałości trzech grodzisk, z których dwa pierwsze (Plac Ziemowita i Górki) posadowione były na krawędzi wysoczyzny, a trzeci (Kępa) przy ujściu Pisy do Narwi. W 1965 r. T. R. Żurowski badał sondażowo grodzisko w Starej Łomży³¹. Pierwsze i jedyne jak dotąd badania wykopaliskowe na grodzisku w Wiź-

²³ R. Jakimowicz, *Sprawozdanie z działalności państwowego konserwatora zabytków prehistorycznych na okręg warszawski za rok 1922*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 8, 1923, s. 203–206; 1924–1925, s. 325–327; 1929, s. 274.

²⁴ R. Jakimowicz, *Sprawozdanie z działalności państwowego konserwatora zabytków prehistorycznych na okręg warszawski za rok 1922*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 8, 1923, s. 201.

²⁵ C. Brodzicki, *Początki osadnictwa Wizny i ziemi wiskiej na tle wydarzeń historycznych w tym rejonie (do 1529 roku)*, Warszawa 1994, s. 30.

²⁶ J. Antoniewicz, *Zabytki wczesnośredniowieczne odkryte we wsi Pieńki – Grodzisko, pow. Łomża*, „Sprawozdania PMA”, t. 4, z. 1–2, 1951, s. 127–128; tegoż, *Nieznanne grodzisko w Czerwonem w powiecie kolneńskim*, Sprawozdania PMA, t. 4, z. 1–2, 1951, s. 170.

²⁷ A. i J. Kamińscy, *Grodzisko w miejscowości Sambory, powiat Łomża*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 23, z. 4, 1956, s. 362–364.

²⁸ A. Kamiński, *Materiały do bibliografii archeologicznej Jaćwieży od I do XIII wieku*, „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne”, t. 1, 1956, s. 193–279)

²⁹ Są to grodziska oznaczone na obszarze II-K, w Małym Płocku (nr 22), Pieńkach-Grodzisku (23), Starej Łomży (25), Wiźnie (27), Rusi-Samborach (28), *Mapa grodzisk w Polsce*, red. W. Antoniewicz, Z. Wartolowska, Wrocław 1964, s. 55 oraz mapa.

³⁰ T. R. Żurowski, *Nowogród Łomżyński, pow. Łomża*, „Górki”, „Informator Archeologiczny. Badania rok 1967”, Warszawa, 1968, s. 349–350; tegoż, *Nowogród, pow. Łomża. Pl. Ziemowita*, „Informator Archeologiczny. Badania rok 1967”, Warszawa, 1968, s. 351–352; tegoż, *Nowogród, pow. Łomża*, „Informator Archeologiczny. Badania rok 1969”, Warszawa, 1970, s. 238–239; tegoż, *Nowogród, pow. Łomża*, „Informator Archeologiczny. Badania rok 1971, Warszawa”, 1972, s. 204–205; tegoż, *Nowogród, pow. Łomża*, „Informator Archeologiczny. Badania rok 1972, Warszawa”, 1973, s. 210; tegoż, *Nowogród, pow. Łomża. Stanowisko 1*, „Informator Archeologiczny. Badania rok 1974”, Warszawa, 1975, s. 187; 1988, s. 251.

³¹ E. Twarowska, *Łomża ma ponad 1000 lat*, „Ziemia Łomżyńska”, nr 1, 1985, s. 24–25; T. R. Żurowski, *Stara Łomża – grodzisko wczesnośredniowieczne*, Łomża, s. 1–3 (maszynopis w WUOZ Delegatura w Łomży),

nie podjęte zostały przez Krzysztofa Janiszowskiego w latach 1967–1971³². W 1968 r. T. R. Żurowski wraz z żoną przeprowadził prace powierzchniowe na grodzisku w Stawiskach³³ w rok później ten sam autor zbadał powierzchniowo grodzisko w Szablaku pod Nowogrodem, a w 1973 r. przeprowadził na stanowisku prace wykopaliskowe³⁴. W roku 1979 W. Pela rozpoznał sondażowo grodziska Wysoczyzny Kolneńskiej w Czerwonym nad Młynikiem³⁵ i w Pieńkach-Grodzisku nad Gręską³⁶. W tym samym okresie, w trakcie realizacji programu „Badania wczesnośredniowiecznego osadnictwa Ziemi Łomżyńskiej” prowadzonego pod kierunkiem Jerzego Gąssowskiego, pracownicy Uniwersytetu Warszawskiego przebadali kilka stanowisk w dorzeczu środkowej Narwi. W Małym Płocku prace prowadziła Ewa Twarowska w latach 1978, 1980–1981³⁷ ona również kontynuowała badania na grodzisku w Starej Łomży w latach 1982–1985³⁸. W 1984 r. sondaż na obiekcie w Rusi-Samborach założyli Lech Kaczmarek i Ewa Marczak³⁹, również w tym samym roku E. Marczak prowadziła prace na grodzisku w Truszkach-Zalesiu, położonym na północnej granicy ziemi łomżyńskiej⁴⁰. Autorka kontynuowała tam prace w 1985 r. oraz w latach 2001–2003 oraz w 2015 r.

1966; tegoż, *Adam Chętnik – inicjator badań archeologiczno-historycznych*, [w:] *Adam Chętnik a współczesne badania kultury wsi kurpiowskiej. Materiały z sesji Kurpiowskiej Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego. Łomża-Marianowo-Nowogród, 21–23 września 1984*, red. M. Drozd-Piasecka, Warszawa, 1988, s. 259.

³² K. Janiszowski, *Wizna*, „Informator Archeologiczny. Badania rok 1967”, Warszawa, 1968, s. 380–382; tegoż, *Na północnych rubieżach Mazowsza*, „Z otchłani wieków”, R. XXXV, nr 3, 1969, s. 316–318; tegoż, *Wizna*, „Informator Archeologiczny. Badania rok 1968”, Warszawa 1969, s. 215–219; tegoż, *Prace wykopaliskowe w Wiźnie, pow. Łomża*, „Biuletyn Informacyjny PKZ”, nr 19, 1970, s. 340–341; tegoż, *Wizna*, „Informator Archeologiczny. Badania rok 1969”, Warszawa, 1970, s. 155–160; tegoż, *Wizna*, „Informator Archeologiczny. Badania rok 1971”, Warszawa, 1972, s. 281.

³³ C. Brodzicki, *Początki osadnictwa Wizny i ziemi wiskiej na tle wydarzeń historycznych w tym rejonie (do 1529 roku)*, Warszawa 1994, s. 30.

³⁴ T. R. Żurowski, *Szablak, pow. Łomża*, „Informator Archeologiczny. Badania rok 1969”, Warszawa 1970, s. 395–396; tegoż, *Szablak k/Nowogrodu, pow. Łomża*, Informator Archeologiczny. Badania rok 1973, Warszawa 1974, s. 222; tegoż, *Adam Chętnik – inicjator badań archeologiczno-historycznych ...*, s. 265–266.

³⁵ W. Pela, *Czerwone, gm. Kolno, dwór*, „Informator Archeologiczny. Badania rok 1979”, Warszawa, 1980, s. 246–247.

³⁶ W. Pela, *Pieńki-Grodzisko, gm. Jedwabne, woj. łomżyńskie*, „Informator Archeologiczny. Badania rok 1979”, Warszawa, 1980, s. 179; W. Pela, Z. Skrok, *Wykopaliska na rubieżach Mazowsza*, „Ziemia Łomżyńska”, nr 3, 1987, s. 119–124.

³⁷ E. Twarowska, *Mały Płock – legendy i archeologia*, „Ziemia Łomżyńska”, nr 2, 1986, s. 82–83.

³⁸ E. Twarowska, *Stara Łomża, gm. Łomża. Stanowisko 1 – „Góra Królowej Bony”*, „Informator Archeologiczny. Badania rok 1982”, Warszawa, 1983, s. 225–226; tegoż, *Stara Łomża, gm. Łomża, woj. łomżyńskie. Stan. 1 – „Góra Królowej Bony”. Stan. 2 – relikty kościoła i cmentarzysko „św. Wawrzyniec”*, „Informator Archeologiczny. Badania rok 1983”, Warszawa 1984, s. 213–214; tegoż, *Łomża ma ponad 1000 lat*, „Ziemia Łomżyńska”, nr 1, 1985, s. 143–144; tegoż, *Stara Łomża, gm. Łomża, woj. łomżyńskie. Stanowisko 2 „Góra św. Wawrzyńca”*, „Informator Archeologiczny. Badania rok 1984”, Warszawa, 1985, s. 23–37.

³⁹ L. Kaczmarek, *Ruś, gm. Wizna, woj. łomżyńskie. Stanowisko 1 „Okop”*, „Informator Archeologiczny. Badania rok 1984”, Warszawa 1985, s. 142–143.

⁴⁰ E. Marczak, *Truszki-Zalesie, gm. Kolno, woj. łomżyńskie. Stanowisko 1 – grodzisko*, Informator Archeologiczny. Badania rok 1984, Warszawa, 1985, s. 147; tejsze, *Truszki-Zalesie, gm. Kolno, woj. łomżyńskie. Stanowisko 1 – grodzisko, Stanowisko 2 – „Góra Wieża”*, „Informator Archeologiczny. Badania rok 1985”, Warszawa 1986, s. 147–148; tejsze, *Tajemnice ziemi łomżyńskiej*, „Ziemia Łomżyńska”, nr 2, 1986, s. 97–106.

Pomimo licznych prac wykopaliskowych, mających na celu rozpoznanie poszczególnych założeń obronnych, część z nich do dziś budzi kontrowersje chronologiczne.

W świetle tych badań oraz późniejszych weryfikacji stanowiska w Czerwonem, Nowogrodzie i Ostrołęce uznano za obiekty późniejsze lub wymagające dalszych badań. Zdaniem Włodzimierza Peli grodzisko w Czerwonem jest pozostałością dworu z k. XVI–XVII w.⁴¹ Na obiekcie wystąpiły w niewielkiej liczbie również fragmenty naczyń z XIII/XIV w.⁴¹ Z badań w Nowogrodzie brakuje dokumentacji oraz większej części zabytków. Te które są, pochodzą z nowożytnej fazy zasiedlenia stanowiska⁴². Pewne jest funkcjonowanie grodu w Nowogrodzie od 1355 r. Jego powstanie przy ujściu Pisy do Narwi być może należy wiązać ze wzniesieniem przez Krzyżaków w 1346 r. zamku w Piszku nad Pisą, przy jej wypływie z jeziora Roś i uruchomieniu drogi wodnej Pisą do Narwi⁴³. Podobnie powstanie grodu w Ostrołęce naprzeciw ujścia Omulwi około 1373 r. można łączyć ze wzniesieniem przez zakon zamku w Wielbarku przed 1361 r. i uruchomieniem drogi wodnej Omulwią do Narwi⁴⁴. W Szablaku pod Nowogrodem grodzisko miało być położone w terenie zalewowym, w międzyrzeczu Narwi i Mątwicy. Na podstawie wyników badań T. R. Żurowski datował grodzisko na XIII–XIV w. Z opisu wynikało, że był to typowy późnośredniowieczny gród stożkowaty⁴⁵. Jednak brak zabytków oraz niejasne i często wzajemnie wykluczające się wnioski zawarte w dokumentacji wskazują, że po raz kolejny do badań inżyniera Żurowskiego należy podchodzić z dużą ostrożnością. Zdaniem Elżbiety Kowalczyk-Heyman grodzisko należy wykluczyć z listy grodzisk domniemanych⁴⁶.

⁴¹ W. Pela, *Czerwone, gm. Kolno, dwór*; „Informator Archeologiczny. Badania rok 1979”, Warszawa 1980, s. 246–247.

⁴² Obecnie wyniki tych badań budzą poważne wątpliwości co do funkcji i chronologii odkrytych tam założeń obronnych, por. krytyczne uwagi J. Ościłowski, *Sieć grodowa na Wysoczyźnie Kolneńskiej ...*, s. 92–93; tegoż, *Uwarunkowania geograficzne lokalizacji grodów na północnym Mazowszu (X–pocz. XIII w.). Problematyka badań interdyscyplinarnych*, „Rocznik Muzeum Mazowieckiego w Płocku”, nr 19, 2011, s. 22 i E. Kowalczyk-Heyman, *Stan badań archeologicznych nad wczesnym średniowieczem północno-wschodniego Mazowsza*, „Światowit”, t. 6 (47), fascykuł B, 2006, s. 74.

⁴³ *Nowy Kodeks Dyplomatyczny Mazowsza*, cz. II, *Dokumenty z lat 1248–1355* (dalej NKDM II), wyd. J. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś, Wrocław 1989, nr 338, 339. W 1363 r. miał miejsce najazd krzyżacki na Nowogród, *Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum*, t. 2, wyd. I. Zakrzewski, Poznań 1892, s. 186. Drogę wodną Pisą i Narwią poświęca *Kronika Wiganda* przy spływie Winrycha von Kniprode Jeziorami Mazurskimi, Pisą, Narwią i Wisłą w 1379 r. oraz opisie wyprawy na Grodno w 1393 r. *Puścizna po Janie Długoszu dziejopisie polskim, Kronika Wiganda z Marburga, rycerza i kapłana Zakonu Krzyżackiego*, tłum. E. hr. Raczyński, wyd. J. Woigt, E. hr. Raczyński, Poznań 1842, s. 241, 347.

⁴⁴ *Nowy Kodeks Dyplomatyczny Mazowsza*, cz. III, *Dokumenty z lat 1356–1381*, wyd. I. Sułkowska-Kuraś i S. Kuraś, Warszawa 2000, nr 136. W 1391 r. w Wielbarku zakon trzymał dwie łodzie wiślane wykorzystywane do spławu produktów leśnych do Gdańska, G. Leyding, *Zarys dziejów i historii powiatu szczycieńskiego*, [w:] *Szczytno. Z dziejów miasta i powiatu*, red. J. Jałoszyński, Olsztyn 1962, s. 72; E. Kowalczyk, *Dzieje granicy mazowiecko-krzyżackiej (między Drwęcą a Pisą)*, Warszawa 2003, s. 68.

⁴⁵ T. R. Żurowski, *Szablak, pow. Łomża*, „Informator Archeologiczny. Badania rok 1969”, Warszawa 1970, s. 395–396; tegoż, *Szablak k/Nowogrodu, pow. Łomża*, „Informator Archeologiczny. Badania rok 1973”, Warszawa 1974, s. 222; tegoż, *Adam Chętnik – inicjator badań archeologiczno-historycznych ...*, s. 265–266.

⁴⁶ E. Kowalczyk-Heyman, *Mityczne grodzisko w Szablaku koło Nowogrodu*, „Rocznik Mazowiecki”, t. 22, 2010, s. 146–148.

Negatywnie zweryfikowano też inne obiekty pojawiające się w literaturze przedmiotu. Skaje to wieś położona na prawym brzegu Wissy, na północ od Szczuczyna. Informacja nauczyciela z 1935 r. wskazywała na istnienie tu grodziska, na północny-zachód od wsi, na najwyższym w okolicy wzgórzu (152 m n.p.m.), zwanym Górą Szwedzką. Wzgórze posiadało wklęsnięcie⁴⁷. Badania AZP obszaru 28–78, prowadzone przez L. Plutę w 1986 r., nie potwierdziły istnienia grodziska. Już wcześniejsza autopsja A. Kamińskiego wykazała, iż wzgórze stanowi naturalną formę geologiczną⁴⁸. Dziewięcin dziś już nie istnieje. Wieś położona była na północ od miejscowości Borawskie Awissa, na lewym brzegu Wissy. Według lokalnej tradycji koło Dziewięcina, na wysokiej górze, nad Wissą, znajdował się gród⁴⁹. Badania AZP 31–79 W. Migala i J. Guli w 1986 r. nie potwierdziły istnienia tu założenia obronnego⁵⁰. Rzeczka o nazwie Grodziszczka znana była z nadania Chojnowa pod Szczuczynem dla braci Borzyma i Szczepana z Chojnowa, Biernat i Partniewa (pow. przasnyski), z 1436 r. Otrzymali oni 40 włók w górnej części lasu zwanego Lodwigówlas, z obu stron rzeczki Grodziszczki⁵¹. Według informacji uzyskanych w terenie przez Jerzego Wiśniewskiego jest to dopływ Wissy w Szczuczynie⁵². Chojnowo leży przy cieku uchodzącym do Chojny. Niewykluczone, że Chojna wcześniej poświadczona wyłącznie w opisach granicy z Zakonem Krzyżackim⁵³, później zwana była Grodziszczką i Ludwikówstokiem, albowiem nie pojawia się w żadnym akcie nadania na tym obszarze. Autopsja terenowa przeprowadzona w 2001 r. przez J. Ościłowskiego w okolicy wsi Chojnowo dała wynik negatywny. W archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków Delegatura w Łomży zachowało się pismo J. Antoniczka, Społecznego Opiekuna Zabytków z 1955 r., informujące o grodzisku w miejscowości Kownaty. Grodzisko miało znajdować się na wzgórzu, w odległości 50 m, na lewo od szosy z Łomży do Jedwabnego. Obiekt był słabo zachowany, a w pobliżu miała znajdować się żwirownia⁵⁴. Na podstawie tej wzmianki, J. Gula zarejestrował grodzisko na obszarze AZP 35 – 78/ 22, stan. 1, nie lokalizując go na mapie. Autopsja terenowa J. Ościłowskiego w 2001 r. przyniosła wynik negatywny. Z literatury znane są także grodziska na lewym brzegu Pisy, przy ujściu do niej Wincenty, w miejscu zwanym Śmierciowa Góra, gm. Kolno i dalej w środkowym jej biegu, między miejscowościami Górszczyzna

⁴⁷ A. Kamiński, *Materiały do bibliografii archeologicznej Jaćwieży...*, s. 248.

⁴⁸ Tegoż, *Wizna na tle pogranicza polsko-rusko-jaćwieskiego*, „Rocznik Białostocki”, t. 1, 1961, s. 43.

⁴⁹ J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie grajewskim ...*, s. 20, 25.

⁵⁰ Teczka obszaru w NID Warszawy.

⁵¹ *Metryka Koronna*, kartoteka w IH PAN Warszawa, nr 335, k. 81; *Mazowieckie zapiski herbowe z XV i XVI w.*, wyd. A. Wolff, Kraków 1937, nr 913, 968, 980.

⁵² J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie grajewskim ...*, s. 75.

⁵³ NKDM II, nr 259.

⁵⁴ Pismo (PTTK – Białystok MB/ A / XI / 17) Społecznego Opiekuna Zabytków, J. Antoniczka, znajdujące się w archiwum WUOZ Delegatura w Łomży.

i Waszki, gm. Kolno⁵⁵. Jednak obiekty te nie zostały pozytywnie zweryfikowane archeologicznie. Stanowisko w Górszczyźnie identyfikowane było ze Starym Kolnem, którego pierwotna lokalizacja, zdaniem części badaczy, znajdowała się nad Pisą⁵⁶. Badania wykopaliskowe A. Smolińskiego w 1999 r. wykazały ślady osady wczesnośredniowiecznej⁵⁷. Autopsja terenowa przeprowadzona przez E. Kowalczyk-Heyman z Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego w 1999 i 2005 r. nie potwierdziła istnienia grodziska na terenie tzw. Starego Kolna. Jej zdaniem, jest to naturalna wydma, częściowo przeobrażona, na której zalega wielokulturowe stanowisko⁵⁸. Burgwał znajdujący się w okolicy Białej Piskiej i Kaliszek wspomniano w sprawozdaniu komisji krzyżackiej z objazdu okolic Pizsa, mającej na celu lustrację terenu pod przyszłe lokacje osadnicze⁵⁹. Domniemane grodzisko w Kaliszkach (Kaliszki PGR, stan. 1) zlokalizowała Ewa Kawalek podczas badań AZP obszaru 27–75/9 prowadzonych w 1993 r.⁶⁰ W 2010 r. podczas wizji lokalnej obiekt negatywnie zweryfikowali E. Kowalczyk-Heyman, Michał Dzik i Łukasz Miechowiec⁶¹. Pracownicy Działu Archeologii Bałtów Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie analizujący za pomocą nieinwazyjnych metod archeologicznego rozpoznania, w szczególności lotniczego skanowania laserowego (LiDAR), w latach 2012–2015 rozpoznali pod tym kątem także okolice doliny narwiańskiej w pobliżu Łomży, odkrywając kolejne obiekty tego typu w miejscowościach Nowe Kupiski, gm. Łomża na lewym brzegu rzeki, w Nagórkach, gm. Piątnica, po prawej jej stronie oraz w Górkach-Sypniewie, gm. Piątnica już na wysoczyźnie. Na wszystkich przeprowadzono badania powierzchniowe, jednak zabytków datujących – szczególnie fragmentów naczyń glinianych – nie udało się pozyskać⁶². Do odkrycia innego obiektu obronnego doszło na dawnej kępie w dolinie narwiańskiej, w miejscowości Jednaczewo, na wysokości Pęzy/Penzy. Na stanowisku tym prowadzone są badania archeologiczne, w ich wyniku w 2015 r.

⁵⁵ C. Brodzicki, *Początki osadnictwa Wizny i ziemi wiskiej...*, s. 27; tegoż, *Kolno na Mazowszu*, wyd. II, Warszawa 2001, s. 28.

⁵⁶ „Pomiędzy wsiami Górszczyzną a Waškami nad rzeką Pisą dojrzym górę piaszczystą Starym Kolnem zwaną, dowodem tego są szczątki dawnych budowli murowanych tu znajdujących, tudzież żelastwa, toporki, oskardy”, A. Połuljański, *Wędrówki po gubernji Augustowskiej w celu naukowym odbyte przez Aleksandra Połuljańskiego. Członka wielu towarzystw*, Warszawa 1859, s. 87.

⁵⁷ A. Smoliński, *Górszczyzna, st. 2, gm. Kolno, woj. podlaskie, AZP 31–74/20*, „Informator Archeologiczny. Badania 1999”, 2011, s. 138; J. Ościłowski, *Wysoczyzna Kolneńska we wczesnym średniowieczu. Nowe dane do dziejów osadnictwa*, Studia Łomżyńskie, red. M. Gnatowski, t. 24, Łomża 2013, s. 99.

⁵⁸ E. Kowalczyk-Heyman, *Początki Kolna*, „Rocznik Mazowiecki”, t. 21, 2009, s. 267–268.

⁵⁹ G. Białuński, *Przemiany społeczno-ludnościowe południowowschodnich obszarów Prus Krzyżackich i Książęcych (do 1568 roku)*, Olsztyn 2001, s. 42; tegoż, *Sprawozdanie komisji krzyżackiej z objazdu w 1424 r., czyli o początkach kolonizacji na ziemi piskiej*, „Znad Pisy”, 2007, nr 16, 2007, s. 17, przypis XXI.

⁶⁰ Teczka obszaru w archiwum NID Warszawa.

⁶¹ E. Kowalczyk-Heyman, *W sprawie identyfikacji grodziska przy Gayle*, „Pruthenia”, t. 6, 2011, s. 84, przyp. 17.

⁶² M. Engel, C. Sobczak, *Nieznanne grodziska w okolicach Łomży. Nowe źródła do badań nad krajobrazem archeologicznym północno-wschodniego Mazowsza*, [w:] *Fines testis temporum. Studia ofiarowane Profesor Elżbiecie Kowalczyk-Heyman w pięćdziesięciolecie pracy naukowej*, Rzeszów 2017, s. 249–253, 255–263.

(1 sezon) pozyskano m.in. wczesnośredniowieczne fragmenty naczyń glinianych, jednak chronologia obiektu nie jest jeszcze znana.⁶³ W ostatnim czasie w kilku pracach podsumowano dotychczasowy stan wiedzy archeologicznej na temat grodzisk między Pisą, Narwią i Biebrzą.⁶⁴

Grody wczesnośredniowieczne

Aktualnie pomiędzy Pisą, Narwią i Biebrzą możemy odnotować jako pewne grody wczesnośredniowieczne w Wiźnie, Rusi Samborach, Pieńkach-Grodzisku, Ławsku, Truszkach-Zalesiu, Małym Płocku i Stawiskach, po drugiej stronie Narwi położony był obiekt w Starej Łomży (por. ryc. 1). W źródłach pisanych wymieniany jest tylko gród w Wiźnie począwszy od 1145 r., kiedy to młodszy synowie Bolesława Krzywoustego w zawartym układzie pokojowym mieli oddać sprzymierzonym z Władysławem Wygnańcem Rusinom Wiźnie⁶⁵. Fakt ten jest często poddawany w wątpliwość przez polskich badaczy, gdyż darczyńca Władysław II został już w roku następnym wypędzony z Polski, a władzę przejął właściciel Wizny Bolesław Kędzierzawy. Natomiast książęta ruscy toczyli wojny domowe i mogli nie mieć czasu na przejście grodu⁶⁶. W późniejszym okresie Wizna należy do Mazowsza⁶⁷.

Wizna

Na cyplu prawego, wysokiego brzegu Narwi, 4 km za ujściem do niej Biebrzy znajduje się grodzisko w Wiźnie, gm. loco, stan. 1 (AZP 36–79/1). Na zachodzie i południu

⁶³ Odkrycia stanowiska dokonał K. Babiński, miłośnik archeologii i historii ziemi łomżyńskiej. Badania na stanowisku w 2015 r. prowadził Michał Grabowski, Mirosław Mazurek oraz Przemysław Muzolf, z ramienia Instytutu Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego, we współpracy z Małgorzatą Kuklińską z Muzeum Północno-Mazowieckiego w Łomży, por. M. Engel, C. Sobczak, *Nieznane grodziska w okolicach Łomży. Nowe źródła do badań nad krajobrazem archeologicznym północno-wschodniego Mazowsza*, [w:] *Fines testis temporum. Studia ofiarowane...*, s. 253–255.

⁶⁴ J. Ościłowski, *Sieć grodowa...*, s. 81–105, tabl. 53–55; tegoż, *Patrząc na południe. Badania wczesnośredniowiecznych grodzisk na północno-wschodnim Mazowszu*, *Materiały do Archeologii Warmii i Mazur*, t. 1, red. S. Wadył, M. Karczewski, M. Hoffmann, Warszawa-Białystok 2015, s. 325–338; E. Kowalczyk-Heyman, *Dzieje granicy mazowiecko-krzyżackiej (między Pisą a źródłami Biebrzy)*, Warszawa 2013, s. 152–170; tejsze, *Grody Wysoczyzny Kolneńskiej*, [w:] *Funkcja grodów w państwach wczesnośredniowiecznej Europy Środkowej. Społeczeństwo, gospodarka, ideologia*, red. K. Chrzan, K. Czaplą, S. Możdzioch, Wrocław–Głogów 2014, s. 173–189; tejsze, *Średniowieczne grodziska północno-wschodniego Mazowsza (Wysoczyzna Kolneńska): zarys stanu badań i problematyki badawczej*, „*Studia Łomżyńskie*”, 27, 2017, s. 9–29; J. Wysocki, *Grodziska Ziemi Łomżyńskiej: stan badań i problemy konserwatorskie*, [w:] *Grody średniowiecznego Mazowsza. Księga poświęcona pamięci Marka Dulnicza*, red. M. Żurek, M. Krasna-Korycińska, Warszawa-Zielona Góra 2015, s. 89–110 (*Archaeologia Hereditas* 04, red. Z. Kobyliński).

⁶⁵ *Polnoe sobrane russkich letopisej*, t. II, *Ipat'evskaja letopis* (dalej cyt. PSRL), Moskwa 1962, szp. 318.

⁶⁶ PSRL, szp. 318–339; H. Łowmiański, *Początki Polski. Z dziejów Słowian w I tysiącleciu n. e.*, t. 3, Warszawa 1967, s. 144–145; tamże, t. VI, cz. I, Warszawa 1985, s. 150, przyp. 277.

⁶⁷ A. Kamiński, *Wizna na tle pogranicza ...*, s. 9–59; J. Ościłowski, *Sieć grodowa na Wysoczyźnie Kolneńskiej...*, s. 84–85.

Ryc. 2. Wiszna, gm. loco, stan. 1. Zdjęcie lotnicze grodziska, widok od południowego zachodu
Fot. D. Krasnodębski w 2006 r.

obszar jest zabagniony, a jego środkiem przepływa bezimienny strumień uchodzący do Narwi. Zachowane grodzisko ma kształt owalu, zwężonego w północnej części, o wymiarach około 110–75 m i powierzchni 0,65 ha⁶⁸. Całość założenia opada ku zachodowi⁶⁹ (ryc. 2). W części zachodniej i wschodniej nasyp wału został znacznie zniwelowany, przez co jest równy z majdanem. W północnej części, od strony majdanu, nasyp wału osiąga 4 m wysokości, w południowej 3 m. Stoki cypla, na którym zbudowano gród, zostały dodatkowo ustrome⁷⁰, przez co wraz z nasypem wznosi się ono nad otaczającą okolicę ponad 15 m od południa i wschodu, 12 m od północy i 9 m od zachodu. Wejście do grodu prowadziło najpewniej od północy. W tej części, w podmokłym terenie, zlokalizowana została grobla. Nasyp wału w części południowej zbudowany został z gliny, ziemi, drewna i kamieni⁷¹. W północnej jego części zastosowano drewnianą konstrukcję przekładkową, wypełnioną gliną i łem, a w części zachodniej piaskiem rzeczny⁷². Nasyp wału przykryty był płaszczem kamiennym i wzmocniony ostrokołem⁷³. Stwierdzono kilka faz odbudowy wału⁷⁴, przy czym nie podano, z którą fazą należy łączyć opis poszczególnych części nasypu. Na majdanie wczesnośredniowieczne nawarstwienia zostały zniszczone przez późniejsze, więc nie sposób odtworzyć pierwotnej jego zabudowy⁷⁴. Autor badań powstanie grodu datował na XII w. Następnie, jego zdaniem, w tym miejscu istniał od XIV w. do XVIII w. średniowieczny i nowożytny zamek⁷⁵. Na północ i północny-wschód od grodziska w Wiźnie, na obszarze obecnego cmentarza oraz na zamieszkałej części miejscowości zlokalizowane zostały dwie osady przygodowe, pierwsza (stan. 2) o powierzchni dochodzącej do 15 ha i druga (stan. 3) o powierzchni 5 ha. Osady do dziś nie zostały przebadane wykopaliskowo. Na północnej osadzie (stan. 2) prowadzone były jedynie odwierty⁷⁶. Obie datowane są ogólnie na wczesne średniowiecze⁷⁷.

⁶⁸ A. Kamiński, *Wizna na tle pogranicza* ..., s. 34.

⁶⁹ Tamże, przyp. 87.

⁷⁰ Zdaniem A. Kamińskiego, *Wizna na tle pogranicza*..., s. 34 oraz K. Janiszowskiego, *Na północnych rubieżach Mazowsza*..., s. 215, od strony północnej wzgórze grodowe zostało odcięte od reszty skarpy, przekopem szerokości około 40 m i głębokości 25 m, jednak nie wydaje się to możliwe, gród ewidentnie zbudowano na naturalnym cyplu skarpy narwiańskiej.

⁷¹ K. Janiszowski, *Wizna, pow. Łomża, „I.A. Badania 1970”* ..., s. 219.

⁷² Tegoż, *Wizna, pow. Łomża, woj. białostockie, „I.A. Badania rok 1968”*..., s. 317.

⁷³ Tegoż, *Prace wykopaliskowe w Wiźnie* ..., s. 156.

⁷⁴ Tegoż, *Wizna, pow. Łomża, „I.A. Badania rok 1967”*..., s. 381.

⁷⁵ Tegoż, *Wizna, pow. Łomża, „I.A. Badania rok 1971”*..., s. 281.

⁷⁶ Tegoż, *Wizna, pow. Łomża, „I.A. Badania rok 1969”*..., s. 340, odwierty prowadzono na terenie „podzamcza”. Autor tak nazywa miejsce położone na północ od grodziska, por. K. Janiszowski, *Prace wykopaliskowe w Wiźnie* ..., s. 156.

⁷⁷ Osady (stan. 2/2 i stan. 3/3) zlokalizowano podczas badań powierzchniowych prowadzonych przez J. Brzozowskiego i J. Siemaszkę w 1998 r., na obszarze AZP 36–79,teczka obszaru w archiwum OODA w Warszawie.

Ruś-Sambory

Przy ujściu Biebrzy do Narwi, w odległości około 4 km na północ od Wizny, między miejscowościami Ruś i Sambory, gm. Wizna⁷⁸, znajduje się grodzisko *Okop* (stan. 1, AZP 36–79/11). Obiekt położony jest na południowym krańcu cypla skarpy, na prawym brzegu Biebrzy, przy jej ujściu do Narwi. Na zachodzie od reszty skarpy cypel oddziela głębokie obniżenie terenowe,⁷⁹ od południa płynie wysychający dziś bezimienny strumień, uchodzący w pobliżu do Narwi. Zachowane grodzisko ma kształt owalu, o wymiarach 75 x 45 m i powierzchni 0,26 ha (ryc. 3). Cypel skarpy, na którym się ono znajduje, został dodatkowo ustromiony. Jego stoki wraz z nasypem wału osiągają dziś wysokość od wschodu, południa i zachodu około 8,5 m, a od północy 2,5 m. W tej części należy spodziewać się wejścia do grodu. Na środku majdanu znajduje się wyniesienie o wymiarach 25 x 45 m, które w części centralnej osiąga wysokość wału. Majdan od nasypu wału oddziela płytki dookólny rów. W trakcie badań w nasypie nie stwierdzono elementów drewnianych⁸⁰. Niewielka liczba pozyskanych zabytków nie pozwoliła na ściśle datowanie grodu, które na podstawie kilkudziesięciu fragmentów naczyń glinianych określane jest na XII–XIV w.⁸¹

Stara Łomża

Umocnienie w Starej Łomży, gm. Łomża stan. 1, *Szur* (AZP 37–77/1), jest najlepiej przebadanym stanowiskiem tego obszaru⁸². Położone jest na stoku skarpy lewego brzegu Narwi. Od zachodu stok odcięty jest głębokim wąwozem, schodzącym w kierunku rzeki. Obiekt składa się z trzech członów, grodu głównego (stan. 1A) oraz dwóch podgrodzia (stan. 1B i 1C). Całość zajmuje powierzchnię około 2 ha. Gród główny (stan. 1A) należy do typu grodzisk pierścieniowatych, o średnicy około 60 m i powierzchni około 0,28 ha. Znajduje się on w partii północnej założenia i w stosunku do pozostałych jego części

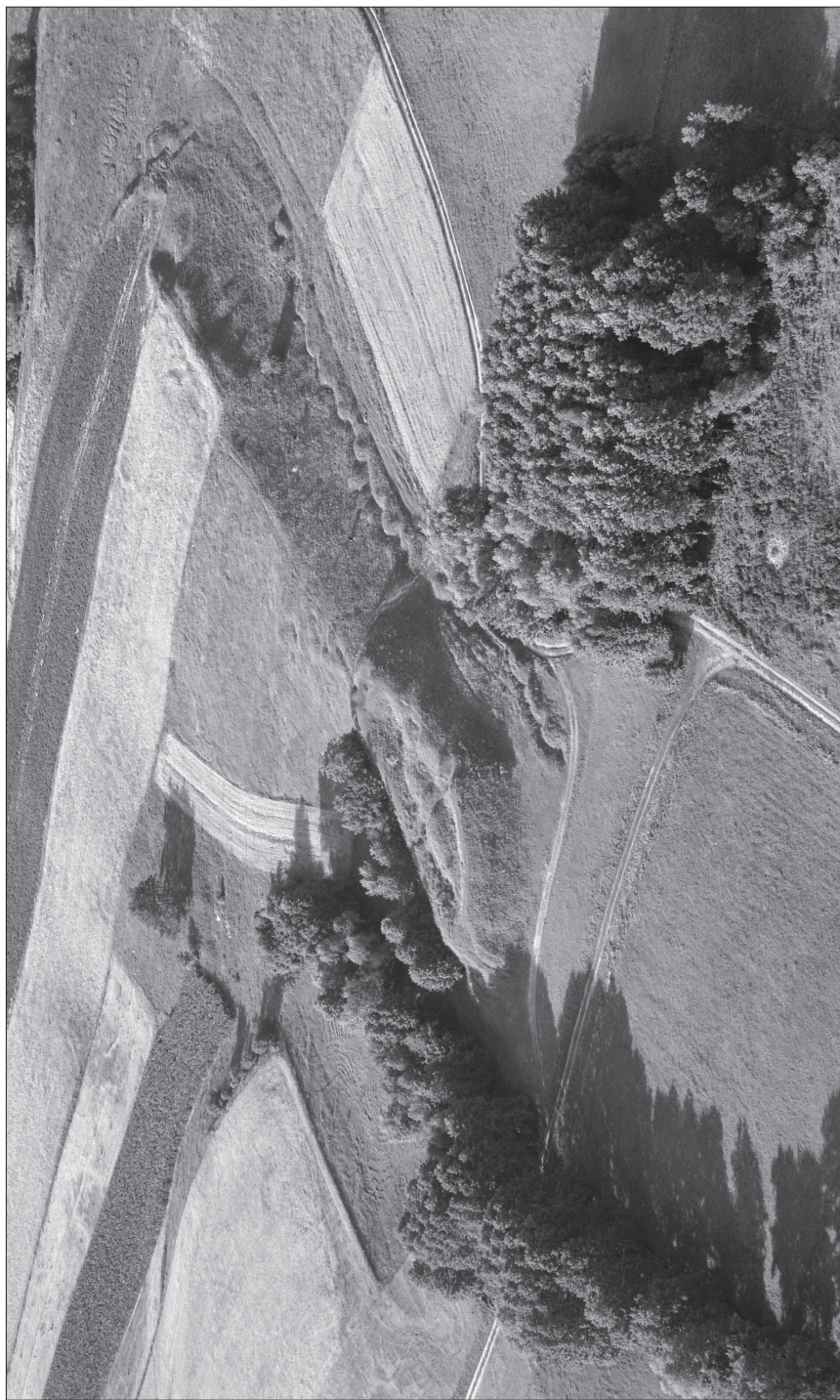
⁷⁸ Umocnienie leży na terenie należącym do Samborów, jednak znajduje się znacznie bliżej wsi Ruś, której ostatnie północne zabudowania położone są w odległości 150 m. Zabudowania Samborów oddalone są około 500 m na północny-zachód od grodziska. A. i J. Kamińscy, *Grodziska...*, s. 362. W literaturze grodzisko występuje pod nazwami obu wsi lub pod nazwą połączoną.

⁷⁹ Tamże.

⁸⁰ Prace prowadzono w północno-wschodniej części grodziska. Wykop o powierzchni 27 m² (3 x 9 m) założono prostopadłe do wału. W trakcie badań poszerzono go w kierunku północnym i wschodnim, L. Kaczmarek, *Ruś, gm. Wizna, woj. łomżyńskie. Stanowisko 1 „Okop”...*, s. 143. Z analizy planu warstwicowego, znajdującego się w archiwum IA UW w Warszawie wynika, że wykop objął nasyp wału i majdan.

⁸¹ Tamże.

⁸² Podczas badań T. Żurowskiego, w 1966 r., założono wykop (10 według numeracji E. Twarowskiej) we wschodniej części grodziska, na wale podgrodzia II, natomiast w latach 1982–1985 przecięto grodzisko wykopami (nr 1–9) o przebiegu północ-południe, na odcinku od majdanu drugiego podgrodzia do majdanu grodu głównego, E. Twarowska, *Łomża ma ponad 1000 lat...*, s. 24, 31 – ryc. 3.

Ryc. 3. Ruis-Sambory, gm. Wizna, stan. 1. Zdjęcie lotnicze grodziska, widok od południowego wschodu
Fot. D. Krasnodębski w 2006 r.

położony jest najniżej⁸³. Jego wyniesiony majdan otoczony jest rowem o głębokości 1 m i szerokości 1,5 m, a całość otacza dookolny nasyp o podstawie szerokiej na 8 m i wysokości około 3–4 m, jednak ze względu na dodatkowe ustromienie stoku od wschodu, zachodu i północy osiąga on wysokość 10–12 m. Od strony południowej najprawdopodobniej znajdowało się wejście do grodu, jednak nie ma po nim śladu⁸⁴. Podczas badań w zachodniej części majdanu grodu głównego odkryto rozsypanie spalanej konstrukcji drewnianej, interpretowanej jako pozostałość wieży⁸⁵. W górnej części nasypu grodu głównego odkryto pozostałości drewnianej konstrukcji przekładkowej, oblepionej gliną, o miąższości około 2,5 m, w dolnej od zewnątrz natrafiono na drewniane pale (umieszczone co 0,30-0,50 m), oblepione gliną i przykryte płaszczem kamiennym. Do wału od wewnątrz przylegała zabudowa, a jego podstawa posadowiona była na wcześniejszej warstwie osadniczej⁸⁶. Do grodu głównego od południa przylega podgrodzie I (stan. 1B), o powierzchni około 0,54 ha, w jego obrębie, przy nasypie grodu głównego znajdują się cztery różnej wysokości i długości wały (nr 2, 3–3a, 4, 5) dodatkowo oddzielające gród główny od strony południowej⁸⁷. Nasypy zbudowane były z ziemi i wzmocnione częstokołem z grubych pali (0,30-0,40 m) umieszczonych co 0,60 m. W ostatnim nasypie (nr 5) graniczącym z majdanem podgrodzia natrafiono na podobnych rozmiarów pale wbite w stok wału. Przestrzeń między nasypami wypełniały suche fosy głębokości około 1 m i szerokości 1,5 m. Pod nasypami natrafiono na ślady starszej osady⁸⁸. Nasyp wału podgrodzia I w części południowej (część nasypu oddzielającą wnętrza podgrodzia) zachował się do 2,2 m wysokości i 8 m szerokości (zbudowany został w konstrukcji przekładkowej spojonej gliną) i był ustromiony od strony podgrodzia II⁸⁹. Na majdanie odkryto pozostałości 6 obiektów (3 jamy i 3 paleniska)⁹⁰. Od południa do podgrodzia I przylega podgrodzie II (stan. 1C), o regularnym czworobocznym kształcie. Jego powierzchnia wynosi około 1 ha. Nasyp wału otaczający podgrodzie II zachował się do wysokości 5 m od strony majdanu oraz 7 m od strony zewnętrznej. W południowo-wschodniej jego

⁸³ Tamże, s. 23.

⁸⁴ R. Jakimowicz, *Sprawozdanie z działalności państwowego konserwatora zabytków przedhistorycznych na okręg warszawski za rok 1923*, s. 326, wejście na gród główny lokalizował od wschodu.

⁸⁵ Na pozostałej części majdanu odkryto pozostałości zabudowy (7 śladów po słupach) i 9 obiektów (w większości jamy o bliżej nieokreślonej funkcji, w dwóch wystąpiły paleniska), *Stara Łomża, gm. Łomża. Stanowisko 1 – „Góra Królowej Bony”*, „I.A. Badania rok 1982”..., s. 226; *Stara Łomża, gm. Łomża, woj. łomżyńskie – grodzisko „Góra Królowej Bony”. Stanowisko 1*, „I.A. Badania rok 1984”, s. 143–144.

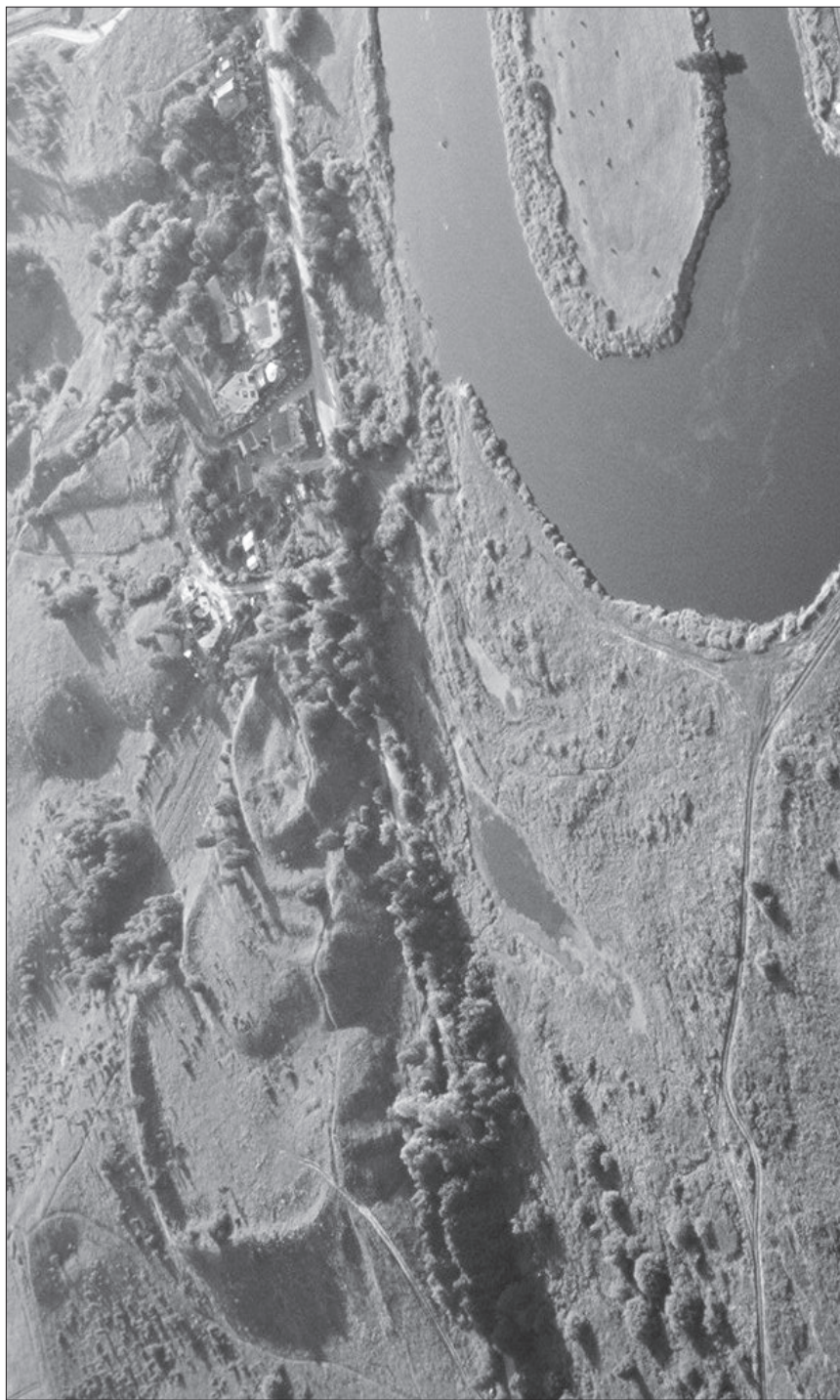
⁸⁶ E. Twarowska, *Łomża ma ponad 1000 lat...*, s. 27.

⁸⁷ Tamże, s. 25. Autorka podaje 5 nasypów wałów, albowiem za wał 1 uważa nasyp grodu głównego. Nasyp nr 2 znajdował się najbliżej grodu głównego, natomiast nasyp 5 – majdanu podgrodzia I. Widoczne są one na zdjęciu lotniczym stanowiska, J. Miałdun, I. Mirkowska, *Grodziska północno-wschodniego Mazowsza na zdjęciach lotniczych, „Z otchłani wieków”*, R. 56, 2001, nr 1–2, s. 76;

⁸⁸ *Stara Łomża, gm. Łomża, woj. łomżyńskie – grodzisko „Góra Królowej Bony”. Stanowisko 1*, „I.A. Badania rok 1984”, s. 144.

⁸⁹ E. Twarowska, *Łomża ma ponad 1000 lat...*, s. 27.

⁹⁰ *Stara Łomża, gm. Łomża. Stanowisko 1 – „Góra Królowej Bony”*, „I.A. Badania rok 1982”, Warszawa 1983, s. 226.

Ryc. 4. Stara Lomża, gm. Lomża, stan. I. Zdjęcie lotnicze grodziska, widok od północnego wschodu
Fot. D. Krasnodębski w 2006 r.

części, zlokalizowano wjazd, obudowany drewnianymi słupami i poziomo ustawionymi balami (szerokości 2,80 – 3 m i długości około 6 m). Odsłonięte konstrukcje były spalone. Przejście wymoszczone kamieniami. Na pozostałej części podgrodzia II odsłonięto ślad zabudowy mieszkalnej (część półziemianki) oraz 7 obiektów, układających się w regularnych rzędach na osi południowy-zachód i północny-wschód, najprawdopodobniej również stanowiących pozostałość po obiektach mieszkalnych⁹¹ (ryc. 4). Na podstawie wyników badań na stan. 1 w Starej Łomży E. Twarowska wydzieliła III fazy chronologiczne zasiedlenia stanowiska⁹². Pierwsza związana była z osadą funkcjonującą od końca IX w. do początku XI w.⁹³. Druga faza to gród cypłowy (między zachodnim wąwozem a rzeką) z 4 wałami od strony południowej, funkcjonujący od początku XI w. do początku XII w., przy czym nie wyodrębniono warstwy osadniczej związanej z funkcjonowaniem pierwszego grodu, zapewne uległa niwelacji podczas przebudowy grodu⁹⁴. Trzecia faza to gród trzyczłonowy, związany z wyniesionym na grodzie głównym majdanem z wieżą, fosą wewnętrzną grodu oraz dwoma obwarowanymi podgrodziami, datowana od 2 połowy XII do końca XIII w., kiedy gród uległ spaleni⁹⁵.

Mały Płock

Na lewym brzegu Czetny, prawego dopływu Narwi, znajduje się grodzisko w Małym Płocku, gm. loco, stan. 1 *Szwedzki Okop* (AZP 34–75/1). Obiekt należy do typu grodzisk pierścieniowatych, o średnicy całkowitej około 100 m i powierzchni około 0,78 ha. Całość otacza sucha fosa. Szerokość podstawy nasypu wału osiąga 25 m, a wysokość 10 m od zewnątrz i 5 m od strony majdanu⁹⁶ (ryc. 5). Wewnątrz grodziska znajduje się stożkowato wyniesiony majdan, otoczony z trzech stron głębokim do 3 m rowem. Od wschodu jest on połączony z nasypem rodzajem grobli. Od tej strony znajdowało się wejście do grodu⁹⁷. W nasypie wału znajduje się wyraźne obniżenie. Podczas badań na majdanie, we wschodniej części, odkryto rozsypano spalonej konstrukcji drewnianej wieży?

⁹¹ E. Twarowska, *Łomża ma ponad 1000 lat...*, s. 24; *Stara Łomża, gm. Łomża. Stanowisko 1 – „Góra Królowej Bony”*, „I.A. Badania rok 1982”, s. 226.

⁹² E. Twarowska, *Łomża ma ponad 1000 lat...*, s. 24–27.

⁹³ Ślady osady odkryto pod nasypami oddzielającymi gród od podgrodzia I oraz w rowie między majdanem a nasypem wału grodu (stan. 1A). W nasypie nr 2 znaleziona została srebrna zawieszka brakteatowa, datowana na początek XI w. Zalegała ona na głębokości 30 cm od kulminacji nasypu, w warstwie brunatnego, zglinionego piasku, wybranego przy kopaniu fosy i zmieszanego ze zniszczoną warstwą kulturową, pochodzącą z osady, Tamże, s. 25.

⁹⁴ E. Twarowska, *Łomża ma ponad 1000 lat...*, s. 26.

⁹⁵ Tamże, s. 26.

⁹⁶ Tejże, *Mały Płock – legendy i archeologia ...*, s. 82 oraz analiza planu warstwicowego w archiwum IAUW.

⁹⁷ Tamże, s. 82, zdaniem autorki drugie wejście do grodu znajdowało się od zachodu, a na to brak jednak uzasadnienia.

Ryc. 5. Mały Płock, gm. loco, stan. 1. Zdjęcie lotnicze grodziska, widok od północnego zachodu
Fot. D. Krasnodębski w 2006 r.

(3,5 x 5 m), z paleniskiem kamiennym. Cała przebadana powierzchnia majdanu moszczona była kamieniami⁹⁸. Na podstawie pozyskanego materiału ustalono, że gród powstał w połowie XII w. na wcześniejszej osadzie, ponieważ pod warstwą związaną z wieżą, wewnątrz majdanu, natrafiono na wcześniejsze nawarstwienia. Gród funkcjonował do XIII w.⁹⁹

Stawiski

Na lewym brzegu Strugi (dawniej Złotegostoku), lewego dopływu Dzierzbi, będącej lewym dopływem Skrody, znajduje się grodzisko w Stawiskach (ryc. 6), gm. loco, stan. 1 *Okop* (AZP 32–77/11). Obiekt należy do typu pierścieniowatych, o średnicy całkowitej około 45–50 m i średnicy majdanu około 26 m, z nasypem mierzonym od podstawy o szerokości 10 m oraz wysokości 3 m od zewnątrz i 1,5–2 m od wewnątrz. Majdan od nasypu oddziela dookolny rów głębokości i szerokości 1 m. Po badaniach powierzchniowych stwierdzono, że nasyp wału zbudowany został z ziemi, z elementami drewna i kamieni¹⁰⁰. Grodzisko datowane jest ogólnie na wczesne średniowiecze¹⁰¹.

Truszki-Zalesie

Wśród podmokłych łąk, na prawym brzegu bezimiennej strugi, lewego dopływu Wincenty, znajduje się grodzisko w Truszkach-Zalesiu, gm. Kolno, stan. 1 *Okop* (AZP 30–76/5)¹⁰². Umocnienie należy do typu grodzisk pierścieniowatych, o średnicy około 120–125 m i powierzchni całkowitej około 1,2 ha¹⁰³. Zachowany nasyp wału, mierząc od podstawy posiada około 15 m szerokości i 4 m wysokości¹⁰⁴ (ryc. 7). Wejście usytuowane zostało od zachodu. Od tej strony, w podmokłym terenie, zlokalizowana została grobla (stan. 8)¹⁰⁵. W wyniku badań ustalono, że nasyp wału zbudowany został z ziemi

⁹⁸ Tamże, s. 82, badania na grodzisku objęły tylko majdan. W 1978 r. założono wykop w zachodniej jego części, o wymiarach 2 x 5 m. Wykopy z roku 1980 lub 1981 widoczne są na zdjęciu, s. 83, fot. E. Twarowska. Brak jednak jakiegokolwiek ich dokumentacji, w tym sprawozdań.

⁹⁹ Tamże, s. 82–83.

¹⁰⁰ Teren majdanu w czasach nowożytnych zamieniono na cmentarz żydowski. Z tego względu nie prowadzono tam prac wykopaliskowych, Karta stanowiska w teczce AZP obszaru 32–77, w archiwum OODA w Warszawie; C. Brodzicki, *Kolno ...*, s. 30.

¹⁰¹ J. Ościłowski, *Wysoczyzna Kolneńska ...*, s. 100.

¹⁰² E. Marczak, *Tajemnice ziemi łomżyńskiej...*, s. 98, podaje, że grodzisko opływa Wincenta, jednak analiza map topograficznych wskazuje, że jest to jej lewy dopływ.

¹⁰³ Wymiary grodziska: średnica całkowita oraz powierzchnia pochodzą z analizy planu warstwicowego, zob. M. Bogucki, D. Malarczyk, E. Marczak, *Skarb...*, s. 175, ryc. 2 (oprac. E. Marczak). Jednocześnie autorka podaje powierzchnię grodziska 1,6 ha oraz średnicę wynoszącą około 90 m (s. 173), rozumiem, że chodzi tu o średnicę samego majdanu.

¹⁰⁴ Tamże, s. 173.

¹⁰⁵ E. Marczak, *Tajemnice ziemi łomżyńskiej...*, s. 99.

Ryc. 6. Stawiski, gm. Ioco, stan. 1. Zdjęcie lotnicze grodziska, widok od wschodu
Fot. D. Krasnodębski w 2006 r.

Ryc. 7. Truszkki-Zalesie, gm. Kolno, stan. 1. Zdjęcie lotnicze grodziska, widok od południowego zachodu
Fot. D. Krasnodębski w 2006 r.

i drewna o nieokreślonej bliżej konstrukcji, a jego powierzchnię przykryto płaszczem kamiennym. Majdan grodziska był niezabudowany, a obiekty mieszkalne i gospodarcze znajdowały się u podnóża nasypu wału¹⁰⁶.

Do niedawna chronologię grodu określano na XI–XII w¹⁰⁷. Tymczasem po badaniach dendrochronologicznych okazało się, że został on zbudowany około 926 r.¹⁰⁸ Chronologię początku grodu dodatkowo potwierdza datowanie skarbu odkrytego w południowej części grodziska, którego moment ukrycia określony jest po 936 r.¹⁰⁹ Na tej podstawie autorka badań zmieniła chronologię założenia obronnego, datując je wstępnie na początek X – połowę XI w¹¹⁰.

Pieńki-Grodzisko

Na prawym brzegu południowej Gręski, prawego dopływu Wiszy, znajduje się grodzisko w Pieńkach-Grodzisku, gm. Przytuły, stan. 1 *Okop* (AZP 33–79/24). Obiekt należy do typu grodzisk pierścieniowatych o wymiarach około 115 m na 100 m i powierzchni około 0,9 ha. Nasyp wału grodziska zachowany jest fragmentarycznie, został bowiem zniwelowany na dwóch odcinkach, na linii wschód–zachód¹¹¹. Najlepiej zachowany jest nasyp od strony południowo-wschodniej, szerokość u podstawy wynosi tu 16 m a wysokość 4 m. Nasyp od strony północno-zachodniej został zniwelowany do wysokości 2 m (ryc. 8). Wejście do grodu znajdowało się zapewne we wschodniej części wału, w miejscu obecnie zniwelowanym, naprzeciwko osady (stan. 2). Tylko częściowo zachowany jest też majdan grodu, oddzielony od nasypu dookólnym rowem. W części północnej obiektu został on znacznie zniszczony przez współcześnie wykopany rozległy dół, a jego niewielka część (około 30–30 m) znajduje się w części południowej¹¹², w trakcie badań stwier-

¹⁰⁶ Badania prowadzono w południowej części grodziska na majdanie oraz na nasypie wału. Założono 8 wykopów o łącznej powierzchni 243 m². Na majdanie grodziska odkryto ślady dwóch ziemianek. Obie miały dna wyłożone kamieniami. W pierwszej z nich odkryto trzy ślady po słupach, w drugiej obstawione kamieniami palenisko, E. Marczak, *Truszki-Zalesie, gm. Kolno, woj. łomżyńskie. Stanowisko 1 – grodzisko*, „I.A. Badania rok 1984”..., s. 147; też: *Truszki-Zalesie, gm. Kolno, woj. łomżyńskie. Stanowisko 1 – grodzisko, Stanowisko 2 – „Góra Wieża”*, „I.A. Badania rok 1985”..., s. 147; M. Bogucki, D. Malarczyk, E. Marczak, *Skarb...*, s. 174.

¹⁰⁷ E. Marczak, *Truszki-Zalesie, gm. Kolno, woj. łomżyńskie. Stanowisko 1 – grodzisko „Okop”. Stanowisko 2 – osada „Góra Wieża”*..., s. 148.

¹⁰⁸ Fragment drewna pochodził z wnętrza nasypu wału, jego wiek określił T. Ważny z Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie, E. Marczak, *Wstępne wyniki badań wykopaliskowych na stanowisku 2...*, s. 199.

¹⁰⁹ Z rozwleczonego podczas prac rolnych skarbu znanych jest 13 dirhemów arabskich, 3 naśladownictwa dirhemów wykonane przez Bułgarów Kamskich z lat 899–936/7 oraz srebrna zausznica z wisiorkiem kukurydzianym (miotłkowatym), z czego 5 monet znaleziono podczas badań w nasypie wału grodowego w 2001 r., kolejne 11 monet oraz srebrną ozdobę odkryła osoba prywatna w południowej części grodziska, M. Bogucki, D. Malarczyk, E. Marczak, *Skarb...*, s. 173–190.

¹¹⁰ Tamże, s. 175–176.

¹¹¹ *Pieńki-Grodzisko, gm. Jedwabne, woj. łomżyńskie*, „I.A. Badania rok 1979”..., s. 179.

¹¹² Tamże, na niezniszczonej części majdanu odkryto półziemiankę oraz kilka palenisk.

Ryc. 8. Pienki-Grodzisko, gm. Przytuły, stan. 1. Zdjęcie lotnicze grodziska, widok od północnego zachodu
Fot. D. Krasnodębski w 2006 r.

dzono również, że nasyp wału usypany został z ziemi, gliny, kamieni i drewna, o nieokreślonej konstrukcji, a jego powierzchnię od strony zewnętrznej wzmocniono płaszczem kamiennym¹¹³. Chronologię obiektu ustalono na połowę XI (lub XII)–XIII w.¹¹⁴.

Ławsk

Obiekt ten wymieniono w nadaniu księcia Janusza I. W latach 1417–1420 książę nadał Mikołajowi z Miłun, Pawłowi, Gabrielowi, Borucie, Bartłomiejowi i Maciejowi ze Rzwienia z ziemi różańskiej 40 włók zwanych Ławsk, nad rzeczkami Ławą, prawym dopływem Wissy i Ciemianką, lewym dopływem Ławy z obu ich brzegami. Mikołaj z Miłun otrzymał 20 włók w dolnym biegu Ławy, a Rzwieńscy 20 włók w górnym biegu tej rzeczki¹¹⁵. Po tym akcie, około 1420 r., książę wystawił jeszcze inny przywilej Rzwieńskim, ale już bez uwzględnienia Pawła, na 20 włók zwanych Ławsk nad Ławą i Ciemianką koło *Grodziska*¹¹⁶. W czasach nam współczesnych podjęto badania mające na celu lokalizację tego grodu, jednak dotychczas umocnienia nie udało się zlokalizować¹¹⁷. Forma *Grodzisko* wskazuje na obiekt nie funkcjonujący w momencie nadania. W 2010 r. Dariusz Krasnodębski z IAE PAN Warszawa potwierdził istnienie grodziska w Ławsku. Wcześniej obiekt został namierzony przez tegoż badacza podczas zwiadu lotniczego w 2006 r. Również w 2010 r. autopsji stanowiska dokonał Jarosław Ościłowski, potwier-

¹¹³ Na grodzisku założono 3 wykopy badawcze. Wykop 1 (45 m x 1,5 m) założono wzdłuż osi północ-południe od majdanu do podstawy nasypu wału, w jego północnej (wewnętrznej) części. Wykop drugi posadowiony został w części wschodniej grodziska w miejscu stromego ścięcia nasypu wału. Wykop trzeci założony został na nasypie wału, w zachodniej części grodziska, *Pieńki-Grodzisko, gm. Jedwabne, woj. łomżyńskie*, „I.A. Badania rok 1979”..., s. 179, W. Pela, Z. Skrok, *Wykopaliska...*, s. 123 oraz plan warstwowy grodziska i osady z zaznaczonymi wykopami, rys. J. Rembiewska.

¹¹⁴ W. Pela, Z. Skrok, *Wykopaliska...*, s. 123.

¹¹⁵ Metryka Mazowiecka (dalej cyt. MK) 317, 75v, kartoteka w Zakładzie Atlasu Historycznego Mazowsza, Instytutu Historii PAN w Warszawie.

¹¹⁶ MK 3,64;103.

¹¹⁷ W XIX w. w dobrach Ławsk znane było miejsce zwane „Okop”, *Ławsk*, [w:] *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. V, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1884, s. 616; Nazwa ta często występuje wśród miejscowej ludności na określenie grodziska. Według informacji księdza E. Polaka z Wąsosza, J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa...*, s. 25 lokował miejsce tak nazwane w lesie niedaleko Ławskiego Młyna przy ujściu Ławy do Wissy; zakwestionowała to E. Kowalczyk, *Archeologiczne zapiski historyka*, „Z otchłani wieków”, R. 55, 1987, nr 1, s. 12–13, przytaczając treść nadania, w którym grodzisko wymienione zostało w nadaniu Ławska dla Rzwieńskich. Natomiast dolny bieg Ławy należał do Mikołaja z Miłun, który w roku 1427 założył Ławsk, zasięg poszukiwań należało zatem przesunąć na zachód od tej miejscowości. Autorka sugerowała lokalizację grodu na wzniesieniu między rzeczkami Kamiennym Stokiem (górną Ławą) a Ciemianką na Łysej Górze, ewentualnie pobliskiej Wojtkowej Górze, Latem 2001 r., przeprowadzając poszukiwania na opisanych wzgórzach oraz w lesie koło Ławskiego Młyna żadnego obiektu nie zlokalizowałem. Warto zwrócić uwagę na jeszcze jedną możliwość. Otóż w przypadku, gdy Rzwieńscy nie osiedlili się tutaj, włoki mogły zostać nadane ponownie. Przed 1435 r. nad górną Ławą powstaje wieś Mały Ławsk, z której z czasem wykształciły się dwie wsi, Mały Ławsk-Szymany i Mały Ławsk-Daćbogi, być może tam należy spodziewać się grodziska. Inna, lecz mniej prawdopodobna lokalizacja grodziska to miejsce zwane przez okoliczną ludność „Kamienny Płot”. Nazwa mogła zostać utworzona np. od nasypu wału pokrytego płaszczem kamiennym. Miejsce to leży na wschód od Ławska, nad Ciemianką.

Ryc. 9. Ławsk, gm. Wąsosz, stan. 7. Zdjęcie lotnicze grodziska, widok od północy
Fot. D. Krasnodębski w 2006 r.

dzając jego obronną funkcję. Obiekt wzniesiony został na terenie podmokłym lub bagiennym przy samym ujściu Ciemianki do Ławy, do niedawna znajdowały się tu hodowlane stawy rybne, obecnie są one osuszone. Stanowisko w czasie budowy grobli stawowych mogło zostać nieco przebudowane. Przybliżone wymiary grodziska to około 60–70 m, a samego wnętrza 50–60 m, wał zachował się do wysokości 2–3 m¹¹⁸ (ryc. 9).

Źródła toponomastyczne

Poza Wizną nie znamy nazw wczesnośredniowiecznych grodów Wysoczyzny Kolneńskiej¹¹⁹. Miejscowości, w których znajdują się ich pozostałości, zanotowane zostały dopiero w późnym średniowieczu, dlatego też nazw grodów możemy się jedynie domyślać. Niewiele wnoszą nazwy własne obiektów. W miejscowej tradycji grodziska zostały zapamiętane jako *Okopy*. Takie przykłady notujemy w Truszkach-Zalesiu, Pieńkach-Grodzisku, Rusi-Samborach, Stawiskach i Małym Płocku (*Szwedzki Okop*)¹²⁰. Miejsce tak nazwane znane było również w końcu XIX w. w Ławsku¹²¹. Nazwa ta bezpośrednio łączy się z wyglądem obiektu, *okop* oznaczał wśród miejscowej ludności miejsce okopane. Grodzisko w Starej Łomży nosi lokalną nazwę *Szur*, co odpowiada jego położeniu, gdyż ta nazwa oznacza miejsce krzywe, spadziste¹²². Jednak, jak wskazuje nazwa miejscowości zanim powstała Łomża, jej nazwa odnoszona była do tego miejsca.

Pewną wskazówką przy określeniu nazw pozostałych grodów może być analogia do innych części Mazowsza, występuje tam bowiem charakterystyczna zależność nazw wczesnośredniowiecznych grodów i innych obiektów fizjograficznych, znajdujących się w ich pobliżu, szczególnie wodnych. Najczęściej nazwa rzeki przechodziła na cały okoliczny obszar, dając jednocześnie nazwę znajdującym się w pobliżu lasom, wzniesieniom oraz grodomi¹²³.

¹¹⁸ J. Ościłowski, *Wysoczyzna Kolneńska ...*, s. 101.

¹¹⁹ PSRL, II, szp. 318.

¹²⁰ E. Marczak, *Tajemnice ziemi łomżyńskiej ...*, s. 97; J. Antoniewicz, *Zabytki wczesnośredniowieczne ...*, s. 127; R. Jakimowicz, *Sprawozdanie z działalności państwowego konserwatora zabytków prehistorycznych na okręg warszawski za rok 1922 ...*, s. 203; J. i A. Kamiński, *Grodzisko ...*, s. 362.

¹²¹ *Ławsk*, s. 616.

¹²² A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 1957, s. 558.

¹²³ M. Rudnicki, *Bóstwa lechickie (Jarowit, Daćbóg, Słup, Nyja, Świętowit, Trzygłów)*, „Slavia Occidentalis”, t. V, 1926, s. 406; S. Rospond, *Słownik etymologiczny miast i gmin PRL*, Wrocław 1984, s. 243, 293–294, 360; por. E. Kowalczyk, *Dzieje granicy ...*, s. 110. Np. na Starym Mazowszu: gród w Nasielsku położony był nad Nasielką, Płońsk nad Płonką, a Sońsk nad Soną. W okolicy grodu w Nowym Dworze (Nick), położonego przy ujściu Nidy do Wkry (dawne koryto rzeki), znana była góra Nicko, J. Długosz, ks. I–II, wyd. J. Dąbrowski, Warszawa 1961, s. 163. Na Mazowszu północno-wschodnim tzw. *Inwentarz dóbr biskupich*, MPH, t. V, wyd. W. Kętrzyński, Lwów 1888, s. 423, 434–435, wymienia m.in. grody w Brańsku nad Branicą i w Święcku nad Brokiem, jednak 3 km w dół rzeki płynie Święcienica, co wskazuje, że gród wziął swą nazwę od najbliższej rzeki uchodzącej do Broku.

Podobną sytuację notujemy na Wysoczyźnie Kolneńskiej¹²⁴. W odległości 1 km od grodziska w Truszkach-Zalesiu znajduje się wieś Kumelsk (dawniej Kumelsko), a okolicę obu miejscowości do dziś porasta las Kumelsk¹²⁵. Jeśli przyjąć odrzeczność tej nazwy,¹²⁶ to można założyć, że gród w Truszkach-Zalesiu nosił nazwę Kumelsk (Kumelsko)¹²⁷ i leżał nad Kumelą¹²⁸. Nazwę tę zapewne należy łączyć z pruskim *kumele* oznaczającym *klacz, źrebię*¹²⁹. Podobną nazwę nosi dziś również wieś nad Kuloną w dorzeczu Wincenty – Kumielsk¹³⁰.

Ławsk (dawniej Ławsko) położony był nad Ławą. Okolicę nad tą rzeką i Wisłą do dziś porasta las Ławsk¹³¹. Nazwę rzeki można wiązać ze staropolskim *ława* oznaczającym kładkę lub pruskim imieniem *Lawske*¹³².

Gród w Pieńkach-Grodzisku być może nosił nazwę Gręsk, bowiem obiekt położony jest nad Gręską¹³³. Nazwę jej należy łączyć z czasownikiem *gręznać*, zapewne rzeka miała grząskie brzegi¹³⁴.

Dzisiejsza miejscowość Mały Płock, poświadczona po raz pierwszy w 1405 r.¹³⁵, jeszcze w XVI w. znana była jako Płocko¹³⁶. Nazwa jest najprawdopodobniej przeniesiona z terenu Starego Mazowsza, ponieważ wieś leży nad Czetną¹³⁷ i możliwe, że gród nosił nazwę rzeki¹³⁸. Nie można jednak wykluczyć zmiany nazwy rzeki.

Obszar u źródeł Dzierzbi nosił nazwę Dzirzbsko (Dzierzbsko)¹³⁹; być może należy połączyć tę nazwę z położonym w pobliżu grodziskiem w Stawiskach, choć ten leży nad

¹²⁴ E. Kowalczyk, *O tzw. pruskich ...*, s. 115–116.

¹²⁵ Tamże, s. 116.

¹²⁶ J. Wiśniewski, (rec.) K. Zierhoffer, *Nazwy miejscowe...*, „Onomastica”, t. 5, 1959, z. 2 (9), s. 518, sądził, że Kumelsk jest nazwą odrzeczną.

¹²⁷ E. Kowalczyk, *O tzw. pruskich...*, s. 116.

¹²⁸ Rzeka o identycznej nazwie wypływa z Wysoczyzny Elbląskiej i stanowi dopływ Elblązki w Elblągu.

¹²⁹ K. Zierhoffer, *Nazwy miejscowe północnego Mazowsza*, Wrocław 1957, s. 235.

¹³⁰ Zdaniem Z. Babika możliwe jest, że pierwotna nazwa rzeki brzmiała *Kumel* i nosiła ją we wczesnym średniowieczu Wincenta, a z czasem określenie to przeszło na jej dopływy, natomiast nazwę Wincenty rekonstruował jako Więc(z)ęta i skłaniał się do uznania jej za mazowiecką, Z. Babik, *Najstarsza warstwa nazewnictwa na ziemiach polskich w granicach wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyzny*, Kraków 2001, s. 151–152, 310–311. Innego zdania była E. Kowalczyk, *Topografia granicy...*, s. 51, przyp. 126, która przypuszczała, że nazwa Wincenty pochodzi od chrześcijańskiej nazwy osobowej.

¹³¹ J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa ...*, s. 25, 41.

¹³² K. Zierhoffer, *Nazwy miejscowe...*, s. 244; E. Kowalczyk, *Archeologiczne zapiski historyka...*, s. 11.

¹³³ A. Kamiński, *Wizna ...*, s. 41, przyp. 96; J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa ...*, s. 25.

¹³⁴ K. Zierhoffer, *Nazwy miejscowe...*, s. 187–188.

¹³⁵ *Lites* II, s. 187, 191.

¹³⁶ W dokumentach z XV i XVI w. wieś występuje jako Ploczko, W. Taszycki, *Słowiańskie nazwy miejscowe*, „Prace Komisji Językoznawczej PAU”, nr 29, Kraków 1946, s. 41.

¹³⁷ E. Kowalczyk, *O tzw. pruskich ...*, s. 115; zdaniem K. Pacuskiego przeniesienie nazwy mogło nastąpić za czasów ks. Bolesława II płockiego (panował do 1370 r.), który przez dłuższy czas władał Płockiem i rejonem Małego Płocka, K. Pacuski, M. Przytocka, *Z dziejów Małego Płocka*, „Studia Łomżyńskie”, t. XV, 2004, s. 133–134.

¹³⁸ J. Wiśniewski, *Początek i rozwój...*, s. 28.

¹³⁹ Tamże, s. 38.

ciekiem, zwanym w XV w. *Złotymstokiem*¹⁴⁰, jednak niewykluczone, że wcześniej kilka dopływów w górnym biegu Dzierzbi nosiło jej nazwę¹⁴¹.

Odrzeczne mogą być również nazwy grodów Wizna od Wizny (obecnie Wiźnicy), a Łomża od Łomży (dziś Łomżycy), zmiany tego typu są notowane na innych obszarach Mazowsza.

Nie zanotowano w źródłach pisanych żadnego elementu topograficznego, mogącego mieć związek z nazwą grodu położonego na gruntach wsi Ruś i Sambory, przez co nie sposób ustalić jego pierwotnej nazwy.

Problematyka pogranicza mazowiecko-prusko-jaćwieskiego

Na wszystkich przebadanych stanowiskach Wysoczyzny Kolneńskiej występują fragmenty naczyń glinianych wykonane w stylistyce „słowiańskiej” (techniką obtaczania, najczęściej zdobione na brzuścu ornamentem żłobków dookólnych i linii falistych, rzadziej ornamentem stempelkowym)¹⁴². Po badaniach archeologicznych większość grodzisk określona została jako mazowieckie (Stara Łomża, Mały Płock, Wizna, Ruś-Sambory, Pieńki-Grodzisko), wyjątek stanowią Truszki-Zalesie, które określono wstępnie jako obiekt pruski¹⁴³.

Jednak z twierdzeniem tym nie mogą się zgodzić, fragmenty naczyń glinianych wykazują cechy charakterystyczne dla garncarstwa mazowieckiego¹⁴⁴. Na stanowisku nie występują za to zupełnie naczynia wykonane w stylistyce „pruskiej” (grubościenne, ręcznie lepione naczynia o prawie pionowo ustawionych wylewach, zdobione na największej

¹⁴⁰ MK, 3, 37

¹⁴¹ Taki przypadek notujemy w puszczy Dybła, gdzie płynęła rzeczka Dybła, której dwa górne dopływy również zwano Dybła, J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa...*, s. 41.

¹⁴² Por. ryciny i zdjęcia fragmentów naczyń glinianych z Wizny, Z. Gloger, *Grody piastowskie ...*, nr 38, s. 593; Rusi-Samborów, A. i J. Kamiński, *Grodzisko...*, s. 363, ryc. 2; Małego Płocka, R. Jakimowicz, *Sprawozdanie z działalności państwowego konserwatora zabytków prehistorycznych na okręg warszawski za rok 1922...*, s. 204, ryc. 2a; E. Twarowska, *Mały Płock – legendy i archeologia ...*, s. 88, 93; Truszek-Zalesia, E. Marczak, *Tajemnice ziemi łomżyńskiej...*, s. 104–106; te same, *Wstępne wyniki badań ...*, ryc. 6–6a. Fragmenty naczyń glinianych wykonane w stylistyce „słowiańskiej” występują również na położonym w bezpośrednim sąsiedztwie Wysoczyzny Kolneńskiej grodzisku w Gorzycach, L. Lenarczyk, *Badania sondażowe na grodzisku w Gorzycach, woj. suwalskie*, „Rocznik Białostocki”, t. XVI, 1991, s. 485, ryc. 2, nie jest jednak pewne, czy nie występują tam również fragmenty naczyń wykonane w stylistyce „pruskiej”.

¹⁴³ Wcześniej E. Marczak uznała zespół osadniczy w Truszkach-Zalesiu za mazowiecki, ostatnio jednak zmieniła zdanie i określiła go wstępnie jako obiekt pruski, por. E. Marczak, *Wstępne wyniki badań wykopaliskowych na stanowisku 2...*, s. 199.

¹⁴⁴ „Ceramika mazowiecka” dość powszechnie występuje również na ziemiach pruskich i jaćwieskich. Taka sytuacja widoczna jest m.in. w Galindii i Jaćwieży, jednak tam zawsze współwystępuje z ceramiką pruską. Por. W. Wróblewski, *Głos w dyskusji*, [w:] *Pogranicze polsko-pruskie ...*, s. 178; D. Jaskanis, *Grodzisko w Rajgrodzie ...*, s. 119–120; W. Wróblewski, T. Nowakiewicz, *Ceramika „pruska” i ceramika „słowiańska” we wczesnośredniowiecznej Galindii...*, s. 168–169; Engel M., *Uwagi na temat jaćwieskiej ceramiki osadowej na przykładzie materiałów z obiektów I i Ia z Konikowa (Rostka)*, [w:] *Ceramika zachodniobałtyjska. Nowe źródła i interpretacje. Materiały z konferencji, Białystok 23–24 września 2002 roku*, Białystok 2004, s. 191–219.

wydętości brzuśca prymitywnie wykonanym ornamentem paznokciowym)¹⁴⁵. Za mazowieckim charakterem tutejszego osadnictwa przemawiają również domniemane nazwy grodów charakterystyczne dla obszaru Mazowsza.

Niewątpliwie mazowieckie cmentarzyska z grobami w obudowach kamiennych grupują się w południowej części Wysoczyzny Kolneńskiej, nad mniejszymi dopływami Narwi i dolnej Wisły. O cmentarzyskach położonych dalej na północ brakuje informacji, jednak ze względu na szkieletowy obrządek pogrzebowy również nekropolię odkrytą przy drodze Grajewo – Prostki należy uznać za mazowiecką¹⁴⁶. Spośród nazw rzek i jezior występujących w dorzeczu Pisy, jak: Skroda, Łabna, domniemana *Kumela*; dorzeczu Wisły: Ława, Kubra i środkowego Łeku: *Grayewo*, *Rawczisken* (obecnie Różanica)¹⁴⁷ przynajmniej część ma pochodzenie bałtyckie, co wskazuje, że w bliżej nieokreślonym czasie (w starszym okresie wczesnego średniowiecza lub okresie wędrówek ludów) występowało tu osadnictwo bałtyckie¹⁴⁸. Nieco dłużej ludność bałtycka mogła utrzymać się w dorzeczu środkowego Łeku, w okolicach jeziora *Grayewo* oraz nad rzeczką i jeziorem *Rawczisken*, na co wskazywać może polska nazwa ziem południowej Jaćwieży – Połeksze, a więc ludności zamieszkującej wzdłuż Łeku¹⁴⁹. Dopiero później, wraz z rozwojem osadnictwa słowiańskiego (mazowieckiego) w kierunku północnym, ludność tego obszaru mogła ulec sławizacji, a nazwa przeszła na resztę ludności południowej Jaćwieży – w połowie XIII w. zamieszkującej w dorzeczu Legi¹⁵⁰.

¹⁴⁵ W. Wróblewski, T. Nowakiewicz, *Ceramika...*, s. 168. Obecnie na podstawie wyników badań nad fragmentami naczyń glinianych przesunięto bardziej na północ niż dotychczas sądzono zasięg osadnictwa pruskiego w południowej Pomezanii i Sasinii, por. M. F. Jagodziński, *Archeologiczne ślady osadnictwa między Wisłą a Pasłęką we wczesnym średniowieczu. Katalog stanowisk*, [w:] *Adalbertus – tło kulturowo-geograficzne wyprawy misyjnej św. Wojciecha na pogranicze polsko-pruskie*, t. 3. red. P. Urbańczyk, Warszawa 1997; W. A. Moszczyński, *Wczesnośredniowieczne szlaki komunikacyjne Starego Mazowsza (X–XI w.)*, [w:] *Adalbertus – Wyniki programu badań interdyscyplinarnych*, [w:] *Adalbertus – tło kulturowo-geograficzne ...*, t. 1, red. P. Urbańczyk, Warszawa 1998 s. 257; W. Chudziak, *Ze studiów nad pograniczem słowiańsko-bałtyjskim we wczesnym średniowieczu. Problem przynależności etnokulturowej Pomezanii w IX–XI wieku*, [w:] *Pogranicze polsko-pruskie w czasach św. Wojciecha. Materiały z konferencji, Elbląg 18–19 września 1997 r.*, Elbląg 1999, s. 81–98; A. Marciniak-Kajzer, *Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w miejscowości Zajączki, gm. Ostróda w świetle badań ratowniczych przeprowadzonych w 1998 roku*, Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne, t. IV, Łódź 1998, s. 171–187; W. A. Moszczyński, *Rubież słowiańsko-bałtyjska nad Wkrą w VIII–XI wieku na podstawie ceramiki ze stanowisk w Nowym Dworze, Tarczynach i Trzcinię*, [w:] *Pogranicze polsko-pruskie i krzyżackie. Materiały z konferencji naukowej, Górzno, 1–2 czerwca 2002 r.*, Brodnica-Włocławek 2003, s. 83–112.

¹⁴⁶ J. Antoniewicz, (rec.) A. Gupieniec, *Nieznane znaleziska...*, „Rocznik Białostocki”, 1961, t. I, s. 335–336. sugerował że mogło to być cmentarzysko z grobami w obudowach kamiennych.

¹⁴⁷ Zestawienie tych nazw oraz omówienie wcześniejszej literatury, por. E. Kowalczyk, *O tzw. pruskich ...*, s. 113; teje, *Topografia granicy ...*, s. 51, 55; teje, *Dzieje granicy ...*, s. 87, 96–98, 100; W. Długocki, E. Kowalczyk, *Nieznane opisy granicy mazowiecko-krzyżackiej*, cz. II, s. 20, 21–25; oraz Z. Babik, *Najstasza warstwa...*, s. 150–151, 225, 311.

¹⁴⁸ Por. A. Kamiński, *Wizna...*, 10–16; J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa ...*, s. 24.

¹⁴⁹ J. Nalepa, *Polekszanie (Pollexiani) – plemię jaćwieskie u północno-wschodnich granic Polski*, „Rocznik Białostocki”, t. VII, 1966, s. 7–33, por. J. Tyszkiewicz, *Mazowsze północno-wschodnie ...*, s. 162.

¹⁵⁰ Zanotowane w *latopisie hipackim* około połowy XIII w. osady jaćwieskie, dające się pewniej identyfikować jak: *Komata* – Skomentno czy *Prywiszcza* – Prawdziszki znajdują się w lewym dorzeczu Legi.

Lokalizacja grodów

W większości lokalizację grodów można wytłumaczyć naturalną obronnością terenu. W Ławsku na lewym brzegu Ławy, dopływu Wiszy¹⁵¹ i w Truszkach-Zalesiu¹⁵² na prawym brzegu bezimiennego dziś dopływu Wincenty (Ponikłystok?), grody zbudowano na kępach wśród zabagnionych lub podmokłych dolin. Takie położenie zapewniało dodatkową ochronę w cieplejszych porach roku¹⁵³. Grody nad Narwią, jak Stara Łomża¹⁵⁴, Ruś-Sambory¹⁵⁵ przy ujściu Biebrzy oraz Wizna¹⁵⁶ 4 km poniżej, zbudowano w miejscach naturalnie wyniesionych. Oprócz dobrych warunków obronnych, wpływ na taką lokalizację miała doskonała widoczność na całą okolicę. Zakładano je szczególnie na krawędziach wysoczyzn i tarasów większych dolin rzecznych, zawsze na wysokich cypłach lub pomiędzy dwoma wąwozami, często oddzielając dodatkowo głębokim rowem od reszty terenu¹⁵⁷. Mały Płock nad Czetną założono na granicy obszaru podmokłego i suchego. Jeszcze inne grody posadowiono na brzegach mniejszych rzek w płaskim lub nieznacznie wyniesionym terenie, są to warownie w Pieńkach-Grodzisku na prawym brzegu Gręski, dopływu Wiszy, w Stawiskach nad Złotymstokiem, dopływem Dzierzbi. W tych przypadkach nic nie wskazuje na dogodnie z natury miejsce obronne¹⁵⁸. Jednak i te lokalizacje da się wytłumaczyć. Poszczególne grody wzniesiono na obszarach o dobrych i bardzo dobrych pod względem rolniczym glebach (gliniastych i pyłowych wytworzonych na podłożu bielcowym, brunatnym i czarnoziemnym), na takich porastały głównie lasy liściaste oraz bory mieszane. To oznacza, że obszar ten musiał być już w znacznej części zasiedlony, w innym razie warownie powinny się znajdować również na obszarach rolniczo nieurodzajnych, tj. piaszczystych glebach bielcowych zalegających w dolinach oraz żwirowo-kamienistych pokrywających wyższe partie wzniesień, tereny tego typu porastały puszcze¹⁵⁹. Grody te zbudowano więc dla ochrony i kontroli tutejszego osad-

W sprawie lokalizacji osad, por. A. Kamiński, *Jaćwież – terytorium, ludność, stosunki gospodarcze i społeczne*, Łódź 1953, s. 96–103; J. Wiśniewski, *Domniemane ślady osad jaćwieskich w puszczech pojaćwieskich*, „Rocznik Białostocki”, t. 1, 1961, s. 228–229, przyp. 26; G. Białuński, *Studia z dziejów ...*, s. 103, przyp. 121; J. Powierski, *Prusowie, Mazowsze ...*, t. II, cz. 2, Malbork 2003, s. 483–484.

¹⁵¹ Obecnie teren okolic grodziska jest znacznie przekształcony.

¹⁵² E. Marczak, *Tajemnice ziemi łomżyńskiej...*, s. 98.

¹⁵³ J. Ościłowski, *Uwarunkowania północne ...*, s. 27.

¹⁵⁴ E. Twarowska, *Łomża ma ponad 1000 lat...*, s. 23.

¹⁵⁵ A. i J. Kamińscy, *Grodzisko...*, s. 362.

¹⁵⁶ K. Janiszowski, *Prace wykopaliskowe w Wiźnie...*, s. 155.

¹⁵⁷ J. Ościłowski, *Uwarunkowania północne ...*, s. 28.

¹⁵⁸ Tamże, s. 29.

¹⁵⁹ Zasięg osadnictwa w okresie wczesnego średniowiecza nie jest jeszcze w pełni rozpoznany. Badania powierzchniowe Archeologicznego Zdjęcia Polski prowadzone od 1978 r., mające na celu rejestrację stanowisk, wymagają ponownej weryfikacji, albowiem ich wyniki są często niewiarygodne, a dostęp do zabytków w wielu

nictwa. Innym ważnym wnioskiem płynącym z analizy mapy (por. ryc. 1) jest niezwykle wręcz regularność przestrzenna mazowieckiej sieci grodowej, dostosowanej do rzeźby i układu rzecznej obszar. W większości mają one usytuowanie sieciowe, co wskazuje, że były ze sobą związane drogami liniowymi. Na komunikacyjne znaczenie grodów mazowieckich wskazują również ich odrzeczne nazwy, jak już wspomniano, pochodzą one najczęściej od nazw rzek przepływających w pobliżu. W czasach, gdy nie było jeszcze powszechnych map, a wiedza o duktach przekazywana była ustnie, miejscowości tego typu były swoistym drogowskazem. Pomagały podróżnemu orientować się w okolicy, informowały również o nazwie rzeki, wzdłuż której się poruszano lub którą przekraczano. Grody należące do układu sieciowego można podzielić na dwie grupy. Pierwszą stanowią warownie, których usytuowanie było uzależnione od warunków środowiska naturalnego oraz drugą grupę obiektów, położonych dokładnie na osi pomiędzy nimi. Grody pierwszej grupy położone były nad Narwią, czyli główną arterią komunikacyjną, gdzie kończyły się drogi lokalne oraz w strefie pogranicza osadniczego. Usytuowane były najczęściej przy ujściu jednej rzeki do drugiej. Taka lokalizacja wynikała z faktu, że najstarsze drogi prowadziły wzdłuż rzek, co skutkowało niezgubieniem się podczas podróży¹⁶⁰. Warownia zapewniała jednocześnie kontrolę i ochronę dróg przebiegających wzdłuż obu rzek. Na Narwi w okresach cieplejszych funkcjonowały również szlaki wodne, a w zimie, gdy trakty były zasypane śniegiem, zamieniały się one w zamrożone drogi, po których odbywał się ruch¹⁶¹. Dlatego ważne było posadowienie grodu w miejscu, gdzie można było jednocześnie obserwować koryto rzeki oraz trakt zmierzający wzdłuż jej brzegu, a odpowiednim ku temu miejscem była krawędź wysoczyzny bądź tarasu nadrzecznego. Nad Narwią takie położenie ma Ruś-Sambory (XII–XIV w.) naprzeciw oraz Wizna (XII–XIV w.) za ujściem Biebrzy. Ten ostatni gród wzniesiono naprzeciw jedynej w okolicy naturalnej drogi w postaci niewielkiego podłużnego pasma wzniesień, po którym można było przejść na drugi brzeg¹⁶². Przeprawę przez Narew w Wiźnie poświadczają dokument mogileński¹⁶³. Inne położenie od pozostałych ma gród w Starej Łomży (XI–XIII w.), wzniesiony w miejscu przelomu Narwi, naturalnego zwięzienia szerokiej na

instytucjach naukowych ograniczony, por. J. Ościłowski, *Sieć grodowa na Wysoczyźnie Kolneńskiej* ..., ryc. 4, tabl. 55. W tej sytuacji wykładnikiem zasiedlenia poszczególnych obszarów pozostają ubogie informacje źródeł pisanych oraz lepiej zbadane grodziska, osady i cmentarzyska.

¹⁶⁰ J. Ościłowski, *Strongholds of the northern Masovia and their geographical location*, "Archaeologia Polona", nr 48, 2010 (2015), s. 79–106.

¹⁶¹ Analogią do lokalizacji grodów docelowych zakładanych przy połączeniu większych rzek może być położenie Truso i Wolina – dwóch emporiów nadmorskich powstałych przy zbiegu dróg rzecznych Wisły i Odry ze szlakiem morskim wokół brzegów Bałtyku.

¹⁶² Zatem jego umiejscowienie oprócz kontroli dwóch wielkich rzek związane było także z dogodną przeprawą przez Narew. Jest to jedyne miejsce w okolicy od Starej Łomży do Ossowca (w czasach nowożytnych wzniesiono tam twierdzę), gdzie w miarę łatwo można było przekroczyć rozległe bagna narwiańskie i biebrzańskie, J. Ościłowski, *Sieć grodowa na Wysoczyźnie Kolneńskiej*..., s. 101.

¹⁶³ W dokumencie wymienione są przeprawy w Makowie na Orzycu i w Wiźnie na Narwi (KK 22).

ogół doliny rzeki, co znacznie ułatwiało przeprawę na drugi brzeg¹⁶⁴. Do każdego z tych grodów można było dotrzeć zmierzając wzdłuż większych rzek. Na obszary pruskie i jaćwieskie położone na północ od Równiny Mazurskiej i Kotliny Biebrzańskiej można było dotrzeć przez tereny między Pisą i dolną Biebrzą, tj. idąc Wysoczyzną Kolneńską. Wskazuje na to liniowy układ grodów w Susku Nowym (X–XII w.) nad Czeczotką (Suszą), Małym Płocku (XII w.) nad Czetną, Stawiskach (X–XIII w.?) nad Złotymstokiem, Ławsku (X–XII w.) nad Ławą i Gorczycach nad Różanicą (XI–XIII w.)¹⁶⁵, leżą one na drodze z Pułtuszka do przeprawy na Ełku (Łeku) w okolicach Prostek i Boguszy¹⁶⁶. Jej przebieg można zrekonstruować wzdłuż krawędzi wysoczyzny nadnarwiańskiej obok grodu w Gródku Nowym (XI–XII w.) nad dolny Orz, a stamtąd prosto do brodu na Ełku. Ten z kolei otwierał drogę na Jaćwież i stanowił pierwsze możliwe przejście, bowiem poniżej jego znajdują się rozległe bagna biebrzańskie¹⁶⁷. Z kolei na obszary pruskie w rejonie Pojezierza Mrągowskiego można było dotrzeć ze Starej Łomży przez Mały Płock i dalej przez puszcze wzdłuż Turośli i Ruczaju¹⁶⁸. Na inne pruskie terytorium osadnicze położone na północ od jeziora Śniardwy można było dojść z Wizny nad Narwią wzdłuż wschodniego brzegu jezior Roś i Śniardwy, na co wskazuje liniowe usytuowanie grodów

¹⁶⁴ Zwężenie doliny, tzw. przełom łomżyński, rozciąga się od Starej Łomży na wschodzie do Łomży na zachodzie; por. zdjęcie lotnicze stanowiska na tle doliny, J. Miałdun, I. Mirkowska, *Grodziska północno-wschodniego Mazowsza na zdjęciach lotniczych*, „Z otchłani wieków”, R. 56, 2001, nr 1–2, s. 76.

¹⁶⁵ Obiekt w 1977 r. badał sondażowo L. Lenarczyk, *Badania sondażowe na grodzisku w Gorczycach, woj. suwalskie*, „Rocznik Białostocki”, t. 16, 1991, s. 483–485.

¹⁶⁶ Na szlaku tym znajduje się Długosiodło położone nad Wymakraczem, gdzie w 1262 r. doszło do bitwy pomiędzy wojskami litewskimi i polskimi, *Kronika Boguchwała i Godysława Paska*, oprac. W. A. Maciejowski, [w:] *MPH*, t. II, wyd. A. Bielowski, Warszawa 1961, s. 588; A. Gieysztor, *Działania wojenne Litwy w roku 1262 i zdobycie Jazdowa*, [w:] *Studia Historyczne Stanisławowi Herbstowi na sześćdziesięciolecie urodzin*, „Zeszyty Naukowe WAP”, Seria Historyczna, nr 15 (48), 1967, s. 8, przyp. 23. W poprzedniej pracy – J. Ościłowski, *Sieć grodowa na Wysoczyźnie Kolneńskiej...*, s. 101 – uważałem, że w tym okresie nie było przeprawy przez Narew pod Nowogrodem, a dopiero pod Starą Łomżą, obecnie, znając lokalizację grodu nad Czeczotką, weryfikuję ten pogląd.

¹⁶⁷ E. Kowalczyk, *Topografia granicy...*, s. 58; też: *Czy istotnie Prusy...*, s. 168; J. Ościłowski, *Sieć grodowa na Wysoczyźnie Kolneńskiej...*, s. 101. W późniejszym okresie na Ełku funkcjonował kamienny bród, por. E. Kowalczyk-Heyman, *Kamień, Kamienne Brody. Przyczynek do organizacji szlaków drogowych w średniowieczu (na przykładzie Mazowsza)*, [w:] *Przeszłość z perspektywy źródeł materialnych i pisanych*, red. J. Olczak, „Archaeologia Historica Polona”, t. 15/2, Toruń 2005, s. 92.

¹⁶⁸ Trakt ten stanowił północne przedłużenie drogi z Gródka nad Nurcem do Starej Łomży. Za Małym Płockiem szlak zmierzał przez przeprawy na Skrodzie w Borowie i na Pisie pod Kozłem. W źródłach pisanych droga przez puszcę wzdłuż Turośli poświadczona jest dopiero od 2. poł. XIV w., por. G. Białuński, *Studia z dziejów plemion pruskich i jaćwieskich*, Olsztyn 1999, s. 139; W. Długokęcki, E. Kowalczyk, *Nieznanne opisy granicy mazowiecko-krzyżackiej. Część I. Granice komornictwa działdowskiego i nidzickiego*, „Kwartalnik Historyczny”, R. CX, 2003, z. 1, s. 41; J. Ościłowski, *Sieć grodowa na Wysoczyźnie Kolneńskiej...*, s. 101; R. Klimek, *Baba na drodze. Kontekst lokalizacji antropomorficznych rzeźb kamiennych wobec systemów komunikacyjnych w Prusach*, [w:] J. M. Łapo, G. Białuński [red.], *Pruskie baby kamienne. Fenomen kulturowy czy europejska codzienność*, Olsztyn 2007, s. 84. Obszar południowej części Pojezierza Mrągowskiego zamieszkały był przez Galindów lub Bartów – w zależności od tego, czy Walewonę zlokalizujemy nad Gubrem czy w jego dorzeczu – w okolicach Wyszeborka (Wiesenburga), por. Piotr z Dusburga, *Kronika Ziemi Pruskiej*, tłum. S. Wyszomirski, wstęp i komentarz J. Wenta, Toruń 2004, s. 59, 113–114.

w Stawiskach i Truszkach-Zalesiu (X–XI/XII w.)¹⁶⁹. Inny gród w Pieńkach-Grodzisku (poł. XI [XII]–XIII w.) nad Gręską położony był na drodze z Wizny do Ławska.

Upadek sieci grodowej

Kres funkcjonowania grodów na Wysoczyźnie Kolneńskiej określony został: dla Truszek-Zalesia na połowę XI w.¹⁷⁰, Starej Łomży, Małego Płocka i Pieniek-Grodziska na XIII w.¹⁷¹, a Rusi-Samborów na XIV w.¹⁷², jednak w większości datowanie to oparte jest na starszych ustaleniach i musi obecnie ulec weryfikacji. Niewątpliwie najazdy jaćwieskie w XIII w. spowodowały znaczne wyludnienia obszarów północno-wschodniego Mazowsza, potwierdza to informacja z 1253 r. zanotowana w *Kronice Wielkopolskiej* dotycząca ziemi wiskiej¹⁷³. Nieliczne osady mogły przetrwać w południowej części obszaru, w okolicach Narwi, przy grodzie wiskim, na co wskazuje zapis w Latopisie hipackim z 1258 r. o przysłaniu z Wizny zboża¹⁷⁴, musiały zatem istnieć spichlerze i osadnictwo¹⁷⁵. Niemal zupełne wyludnienie obszaru notowano jeszcze w 1382 r. w momencie zastawu ziemi wiskiej Krzyżakom¹⁷⁶. Jedynym funkcjonującym nadal grodem była Wizna¹⁷⁷. Najprawdopodobniej w połowie XIV w. zbudowano gród w Nowogrodzie przy ujściu Pisy.

¹⁶⁹ Ten pierwszy gród położony jest na skrzyżowaniu z „drogą jaćwieską”, a drugi na przecięciu z rzeką Wincentą. W przypadku obiektu z Truszek-Zalesia, gdyby chodziło tylko o obronę osadnictwa w dorzeczu rzeki, gród zapewne powstałby w średnim jej biegu lub przy ujściu do Pisy, co dodatkowo zapewniłoby ochronę osadnictwa nad tą drugą rzeką i kontrolę lokalnych duktów, por. J. Ościłowski, *Sieć grodowa na Wysoczyźnie Kolneńskiej...*, s. 102, przyp. 217; por. również G. Białuński, *Wizna na pograniczu polsko-pruskim w czasach księcia Bolesława Kędzierzawego*, [w:] *Pogranicze polsko-pruskie i krzyżackie. Materiały z konferencji naukowej, Górzno, 1–2 czerwca 2002 r.*, Brodnica – Włocławek 2003, s. 274.

¹⁷⁰ M. Bogucki, D. Malarczyk, E. Marczak, *Skarb...*, s. 175–176, chronologia grodu została ustalona wstępnie i może jeszcze ulec zmianie. Wcześniej jego upadek odnoszony był do XII w.; E. Marczak, *Truszk-Zalesie, gm. Kolno, woj. łomżyńskie. Stanowisko 1 – grodzisko „Okop”. Stanowisko 2 – osada „Góra Wieża”...*, s. 148.

¹⁷¹ E. Twarowska, *Łomża ma 1000 lat ...*, s. 26; teźże, *Mały Płock – legendy i archeologia ...*, s. 82–83; W. Pela, Z. Skrok, *Wykopalska...*, s. 123.

¹⁷² L. Kaczmarek, *Ruś...*, s. 143.

¹⁷³ KW, k. 101 oraz polski przekład *Kronika Wielkopolska*, tłum. K. Abgarowicz, Warszawa 1965, s. 242–243, przyp. 367, wyd. B. Kürbis, która sądzi, że chodzi o Ziemię Wiśniewską w Wielkopolsce, co jest nie do przyjęcia. Długosz, ks. VII–VIII, red. Z. Kozłowska-Budkowa, tłum. J. Mrukówna, Warszawa 1974, s. 95 wskazywał, iż przekaz dotyczy Mazowsza, por. J. Wiśniewski, *Początek i rozwój ...*, s. 28.

¹⁷⁴ Wówczas to książę ruski Daniel organizując wyprawę na Grodno, podczas postoju w Mielniku, wysłał ludzi do Wizny po żywność, skąd sprowadzono jej znaczne ilości, PSRL, II, szp. 847.

¹⁷⁵ J. Wiśniewski, *Początek i rozwój ...*, s. 28.

¹⁷⁶ Krzyżacy nie chcąc się zgodzić na zastaw ziemi za 14 000 florenów argumentowali, że kasztelania położona jest na bezludnym pustkowiu i nie można z niej czerpać najmniejszych dochodów, NKDM, cz. III, *Dokumenty z lat 1356–1381*, wyd. I. Sułkowska-Kuraś i S. Kuraś, indeksy J. Piętka, Warszawa 2000, nr 111. Wystąpił błąd datacji dokumentu 1370 r. – powinno być 1382 lub 1383 r., por. A. Supruniuk, *Uzupełnienia i uwagi do Nowego kodeksu dyplomatycznego Mazowsza*, cz. III, *dokumenty z lat 1356–1381*, „Studia Źródłoznawcze”, t. XL, 2002, s. 132–133; K. Pacuski, *Uzupełnienia i sprostowania do Nowego kodeksu dyplomatycznego Mazowsza*, cz. III, *dokumenty z lat 1356–1381*, tamże, s. 178.

¹⁷⁷ J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie grajewskim...*, s. 39–41.

Ponowna kolonizacja obszaru na lewym brzegu Narwi oraz na Wysoczyźnie Kolneńskiej w końcu XIV w. i w XV w., a wraz z nią powstanie miast: Wizny, Radziłowa, Wąsosza, Nowogrodu, Łomży i Kolna w miejsce dawnych centrów osadniczych, zmieniły znacznie stary układ dróg zastępując go nowym.

Postulaty badawcze

Postulaty badawcze dotyczą przede wszystkim doprecyzowania chronologii tutejszych grodów. Jediną pewną datę dla początków grodów Wysoczyzny Kolneńskiej posiadamy dla obiektu w Truszkach-Zalesiu, którą na podstawie dendrochronologii określono na początek X w.¹⁷⁸. Wiadomo, że w 1145 r. funkcjonował już gród w Wiźnie. Po badaniach wykopaliskowych jego powstanie określono na XII w., odnoszę jednak wrażenie, że przy określeniu początków grodu autor sugerował się źródłami pisanymi. Nie wydaje się, by na obszarze położonym na kresach, oddalonym od centrum państwa czy też stolicy prowincji mazowieckiej – Płocka, przeprawa na skrzyżowaniu dróg lądowych o istotnym znaczeniu komunikacyjnym oraz szlaki wodne zmierzające Biebrzą i Narwią nie były kontrolowane przez gród, szczególnie jeśli opłaty z cła miały trafiać do dalekiego Mogilna¹⁷⁹. Powstanie pozostałych grodów badanych wykopaliskowo (Stara Łomża, Mały Płock, Ruś-Sambory, Pieńki-Grodzisko) również odnoszone było do XII w. Podstawą ich chronologii były fragmenty naczyń glinianych, które, jak wykazały ostatnie badania grodów na Mazowszu – nie są dobrym wyznacznikiem chronologii. Stanowiska datowane tą metodą na XI-XII w. lub XII-XIII w. mają znacznie starszą metrykę niż dotychczas sądzono i coraz częściej odnoszone są do przelomu IX i X w.¹⁸⁰ Podobnie przed badaniami dendrochronologicznymi początki grodu w Truszkach-Zalesiu odnoszone były do XI w.¹⁸¹, a więc gród okazał się starszy o co najmniej 100 lat. Dlatego też niezbędna wydaje się weryfikacja starszych ustaleń dotycząca chronologii pozostałych

¹⁷⁸ E. Marczak, *Wstępne wyniki badań wykopaliskowych na stanowisku 2...*, s. 199.

¹⁷⁹ O grodzie w Wiźnie co najmniej od czasu istnienia komory celnej, por. A. Kamiński, *Z badań nad pograniczem polsko-rusko-jaćwieskim w rejonie rzeki Sliny*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. XXIII, z. 2, 1953, s. 154; tegoż, *Wizna...*, s. 21.

¹⁸⁰ F. Biermann, M. Dulnicz, *Studnia z Bochenia a problem chronologii starszych faz wczesnego średniowiecza na Mazowszu zachodnim*, „Archeologia Polski”, t. 46, 2001, z. 1–2, s. 104–105; M. Dulnicz, *The first dendrochronological dating of the strongholds in Northern Mazovia*, [w:] *Origins of Central Europe*, red. P. Urbańczyk, Warszawa 1997, s. 137–141; tegoż, *Mazowsze w IX-XIII w.*, [w:] red. M. Dulnicz, *Problemy przeszłości Mazowsza i Podlasia*, Archeologia Mazowsza i Podlasia. Studia i Materiały, t. 3, red. W. Szymański, Warszawa, s. 194; M. Dulnicz, T. Ważny, *Dendrochronologia o datowaniu mazowieckich grodzisk*, „Rocznik Mazowiecki”, t. XVI, 2004, s. 9–27. Por. J. Ościłowski, *Uwarunkowania geograficzne...*, s. 33–34, tam dalsza literatura.

¹⁸¹ E. Marczak, *Truszkach-Zalesie, gm. Kolno, woj. łomżyńskie. Stanowisko 1 – grodzisko „Okop”. Stanowisko 2 – osada „Góra Wieża”...*, s. 148.

grodów Wysoczyzny Kolneńskiej¹⁸². Zdaniem E. Twarowskiej, pierwszy gród w Starej Łomży powstał na cyplu przez oddzielenie go od reszty terenu ciągiem 5 łukowatych wałów. Następnie zbudowano gród właściwy oraz dobudowano 2 podgrodzia¹⁸³. Analiza tekstu oraz spojrzenie na plan warstwicowy i zdjęcie lotnicze stanowiska¹⁸⁴ każe zastanowić się nad takim rozwiązaniem. Nie wydaje się możliwe, aby dobudowane w drugiej fazie podgrodzie I oprócz wałów (nr 2–5) zajmujących 2/3 jego powierzchni, objęły tylko niewielką część majdanu (około 1/3 powierzchni). Jest to po prostu nieopłacalne, lepiej byłoby zasypać lub wyrównać wały (nr 2–5) stwarzając dodatkową powierzchnię do zasiedlenia. Nie bardzo rozumiem też, dlaczego wały (nr 2–5) otoczono nasypem podgrodzia, wystarczyło tylko wzniesić nasyp otaczający majdan podgrodzia i dowiązać go do ostatniego wału (nr 5). Możliwe zatem, że pierwszy gród zbudowano otaczając nasypem wału obszar między wąwozami¹⁸⁵ (teren grodu i podgrodzia I), a następnie dopiero, w drugiej fazie, przebudowano część północną wznosząc stożek, na którym posadowiono wieżę, całość otoczono fosą wewnętrzną i nasypem wału (w części północnej, wschodniej i zachodniej podnosząc nasyp, a od południa budując go od podstaw). Obronność nowego grodu dodatkowo wzmocniono, budując na majdanie dawnego grodu pięć wałów oddzielających nowy (mniejszy) gród od reszty stoku. Wówczas zapewne dobudowano czworoboczne podgrodzie (podgrodzie II – wg E. Twarowskiej). Ślady osady uchwyconej pod nasypem wału grodu oraz wałami (nr 2–5) wiązałbym raczej z pierwszym grodem. Wnętrze grodziska – wyniesiony niewielki majdan ze śladami domniemanej wieży, otoczony wewnętrzną fosą przypomina grody stożkowate powstające w Polsce od XIII w.¹⁸⁶ Podobnie wątpliwości dotyczą obiektu w Małym Płocku. We wnętrzu grodziska również znajduje się niewielki wyniesiony majdan otoczony szeroką fosą wewnętrzną. Zdaniem E. Twarowskiej, gród powstał na wcześniejszej osadzie, ponieważ pod powierzchnią majdanu natrafiono na wcześniejsze nawarstwienia osadnicze¹⁸⁷. Problem w tym, że teren o powierzchni 14 ha, na którym powstał gród i osada jest równinny natomiast majdan wznosi się 8 m ponad okolicę i 3–4 m ponad dno fosy wewnętrznej, co – moim zdaniem – wskazuje, że pod powierzchnią majdanu należy raczej spodziewać się śladów wcześniej-

¹⁸² Wskazywać na to może wstępna analiza fragmentów naczyń glinianych przeprowadzona wspólnie z M. Trzecieckim z IA IAE PAN w Warszawie, pozwalająca określić jeden horyzont czasowy dla dominującej części naczyń z zespołów osadniczych w Truszkach-Zalesiu, Pieńkach-Grodzisku i Małym Płocku, E. Marczak, *Tajemnice ziemi łomżyńskiej...*, ryciny s. 104–106; też: *Wstępne wyniki badań...*, ryc. 6–6a oraz fragmenty naczyń glinianych z Małego Płocka i Pieńek-Grodziska znajdujące się w magazynie IAUW w Warszawie.

¹⁸³ E. Twarowska, *Łomża ma 1000 lat...*, s. 26–28.

¹⁸⁴ Tamże, s. 24–27, 31, ryc. 3; J. Miałdun, I. Mirkowska, *Grodziska...*, s. 76.

¹⁸⁵ Tzn. między wąwozem zachodnim a mniejszym wąwozem oddzielającym we wschodniej części podgrodzia I od podgrodzia II, oba widoczne są na planie, R. Jakimowicz, *Sprawozdanie z działalności państwowego konserwatora zabytków prehistorycznych na okręg warszawski za rok 1923...*, s. 325–327, ryc. 14.

¹⁸⁶ L. Kajzer, *Z zagadnień genezy tzw. gródków stożkowatych. (Uwagi na marginesie lektury VI tomu Początków Polski prof. Henryka Łowmiańskiego)*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. 34, 1986, nr 2, s. 339; tegoż, *Wstęp do archeologii historycznej*, Łódź 1996, s. 129–130.

¹⁸⁷ E. Twarowska, *Mały Płock – legendy i archeologia...*, s. 82.

szej fazy grodu. Niestety, brak szerszej publikacji z wyników badań czyni te hipotezy jedynie domnianiem. Ponownej analizy wymaga też topografia zespołu osadniczego. Na zdjęciu lotniczym D. Krasnodębskiego (por. ryc. 5) widoczna jest bowiem kolejna fosa oddzielająca gród od osady. Jest ona usytuowana w pewnej odległości od grodu, co może wskazywać również na kolejny wał (zaporowy).

Ważnym postulatem badawczym jest też opublikowanie wyników badań z nowo odkrytego grodziska w Jednaczewie oraz przeprowadzenie prac archeologicznych na obiektach obronnych w Ławsku, Górkach-Sypniewie, Nagórkach oraz w Nowych Kupiskach.

Bibliografia

Źródła pisane

- Chronicon terrae Prussiae von Peter von Dusburg*, wyd. M. Toeppen, [w:] *Scriptores Rerum Prussicarum*, t. 1, wyd. T. Hirsch, M. Toeppen, Leipzig 1861, s. 144–145.
- [Długosz] *Jana Długosza, Roczniki czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, ks. VII, VIII, tłum. J. Mrukówna, red. Z. Kozłowska-Budkowa i in. Warszawa 1974.
- [Inwentarz dóbr biskupich] *Castellaniae ecclesiae Plocensis. Telonea episcopi Plocensis. Villae capituli Plocensis*, [w:] *Monumenta Poloniae Historica. Pomniki Dziejowe Polski*, t. V, wyd. W. Kętrzyński, Lwów 1888, s. 419–443.
- [KK] *Codex diplomaticus et commemoratorum Masoviae generalis*. Zbiór ogólny przywilejów i spominków mazowieckich, wyd. J. K. Kochanowski, t. I, Warszawa 1919.
- Kronika Boguchwała i Godysława Paska*, oprac. W. A. Maciejowski, [w:] *Monumenta Poloniae Historica*, t. II, wyd. A. Bielowski, Warszawa 1961, s. 454–598.
- Kronika Wielkopolska*, *Monumenta Poloniae Historica*, Seria Nowa, t. VIII, wydanie i komentarz B. Kürbis, Warszawa 1970.
- [KW] *Kronika Wielkopolska*, tłum. K. Abgarowicz, wyd. B. Kürbis, Warszawa 1965.
- Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum*, t. 2, wyd. I. Zakrzewski, Poznań 1892, s. 186.
- [MK] *Metryka Mazowiecka*, kartoteka w Zakładzie Atlasu Historycznego Mazowsza, Instytutu Historii PAN w Warszawie.
- Mazowieckie zapiski herbowe z XV i XVI w.*, wyd. A. Wolff, Kraków 1937.
- [NKDM] *Nowy Kodeks Dyplomatyczny Mazowsza*, cz. II, *Dokumenty z lat 1248–1355*, wyd. J. Sułkowska – Kuraś, S. Kuraś, Wrocław 1989.
- Nowy Kodeks Dyplomatyczny Mazowsza*, cz. III, *Dokumenty z lat 1356–1381*, wyd. I. Sułkowska – Kuraś i S. Kuraś, Warszawa 2000.
- Piotr z Dusburga, *Kronika Ziemi Pruskiej*, tłum. S. Wyszomirski, wstęp i komentarz J. Wenta, Toruń 2004, s. 59, 113–114.
- [PSRL] *Polnoe sobrane russkich letopisej*, t. II *Ipat'evskaja letopis*, Moskwa 1962.

Puścizna po Janie Długoszu dziejopisie polskim, Kronika Wiganda z Marburga, rycerza i kapłana Zakonu Krzyżackiego, tłum. E. hr. Raczyński, wyd. J. Woigt, E. hr. Raczyński, Poznań 1842.

Źródła kartograficzne

- [Mapa Kwatermistrzostwa] *Topograficzna Karta Królestwa Polskiego (1822 – 1843)*, Warszawa 1978.
- Mappa szczególna województwa mazowieckiego zrządzona z innych wielu mieyscowych, tak dawniej jak i świeżo odrysowanych, tudzież goscincowych i niewątpliwych wiadomości przez Karola de Perthées Pułkownika Woysk Koronnych J. K. M.ci geografa z 1783 roku*, w skali 1:225 000 (fotokopia w Pracowni Atlasu Historycznego Mazowsza Instytutu Historii PAN w Warszawie).
- Mapa Gleb Polski*, arkusz Olsztyn, red. A. Musierowicz, L. Stankiewicz, M. Strzemski, H. Uggla; arkusz Białystok, red. M. Strzemski, Puławy 1957–1961.
- Mapa Topograficzna* (CUGiK Warszawa, arkusze: Cieciora (234.334), Janowo (234.343), skala 1:10000).
- Potencjalna Roślinność Naturalna Polski, Mapa przeglądowa 1:300 000*, arkusz 4, red. W. Matuszkiewicz, J. B. Faliński, A. S. Kostrowicki, J. M. Matuszkiewicz, R. Olaczek, T. Wojterski, Warszawa 1995.

Opracowania

- Antonczek J., Pismo (PTTK – Białystok MB/ A / XI / 17) Społecznego Opiekuna Zabytków w archiwum WUOZ Delegatura w Łomży.
- Antoniewicz J., Zabytki wczesnośredniowieczne odkryte we wsi Pieńki – Grodzisko, pow. Łomża, „Sprawozdania PMA”, t. 4, z. 1–2, 1951, s. 125–143.
- Antoniewicz J., (rec.) A. Gupieniec, *Nieznanne znaleziska ...*, „Rocznik Białostocki”, t. I, 1961, s. 335–336.
- AZP 32–77,teczka obszaru w NID Warszawa.
- AZP 36–79,teczka obszaru w NID Warszawa.
- Babik Z., *Najstarsza warstwa nazewnictwa na ziemiach polskich w granicach wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyzny*, Kraków 2001.
- Białuński G., *Przebieg osadnictwa w okręgu piskim do 1466 r.*, „Znad Pisy”, nr 9, s. 25–43.
- Białuński G., *Przemiany społeczno-ludnościowe południowowschodnich obszarów Prus Krzyżackich i Książęcych (do 1568 roku)*, Olsztyn 2001.
- Białuński G., *Sprawozdanie komisji krzyżackiej z objazdu w 1424 r., czyli o początkach kolonizacji na ziemi piskiej*, „Znad Pisy”, 2007, nr 16, 2007, s. 13–20.
- Białuński G., *Studia z dziejów plemion pruskich i jaćwieskich*, Olsztyn 1999.
- Białuński G., *Wizna na pograniczu polsko-pruskim w czasach księcia Bolesława Kędzierzawego*, [w:] *Pogranicze polsko-pruskie i krzyżackie. Materiały z konferencji naukowej, Górzno, 1–2 czerwca 2002 r.*, red. K. Grążawski, Brodnica – Włocławek 2003, s. 255–276.
- Biermann F., Dulnicz M., *Studnia z Bochenia a problem chronologii starszych faz wczesnego średniowiecza na Mazowszu zachodnim*, „Archeologia Polski”, t. 46, 2001, z. 1–2, s. 85–114.

- Bogucki M., Malarczyk D., Marczak E., *Skarb dirhamów z X wieku z grodziska w Truszkach-Zalesiu, pow. Kolno, woj. podlaskie*, "Wiadomości Numizmatyczne", R. XLIX, 2005, z. 2 (180), s. 173–190.
- Brodzicki C., *Początki osadnictwa Wizny i ziemi wiskiej na tle wydarzeń historycznych w tym rejonie (do 1529 roku)*, Warszawa 1994.
- Brodzicki C., *Kolno na Mazowszu*, wyd. II, Warszawa 2001.
- Brückner A., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 1957.
- Chudziak W., *Ze studiów nad pograniczem słowiańsko-bałtyjskim we wczesnym średniowieczu. Problem przynależności etnokulturowej Pomezanii w IX–XI wieku*, [w:] *Pogranicze polsko-pruskie w czasach św. Wojciecha. Materiały z konferencji, Elbląg 18–19 wrzesień 1997 r.*, Elbląg 1999, s. 81–98.
- Długokęcki W., Kowalczyk E., *Opis granicy Mazowsza z państwem zakonu krzyżackiego z XIV wieku*, „Kwartalnik Historyczny”, R. CIX, nr 2, 2002, s. 5–14.
- Długokęcki W., Kowalczyk E., *Nieznane opisy granicy mazowiecko-krzyżackiej. Cz. I. Granice komornictwa działdowskiego i nidzickiego*, „Kwartalnik Historyczny”, R. CX, nr 1, 2003, s. 29–50.
- Długokęcki W., Kowalczyk E., *Nieznane opisy granicy mazowiecko-krzyżackiej. cz. II Granica komturstwa bałgijskiego (prokuratorstwo piskie i elckie)*, „Kwartalnik Historyczny”, R. CXI, nr 1, 2004, s. 5–37.
- Dulinicz M., *The first dendrochronological dating of the strongholds in Northern Mazovia*, [w:] *Origins of Central Europe*, red. P. Urbańczyk, Warszawa 1997, s. 137–141.
- Dulinicz M., *Mazowsze w IX–XIII w.*, [w:] *Problemy przeszłości Mazowsza i Podlasia*, red. M. Dulinicz, Warszawa, s. 187–206 (Archeologia Mazowsza i Podlasia. Studia i Materiały, t. 3, red. W. Szymański).
- Dulinicz M., Ważny T., *Dendrochronologia o datowaniu mazowieckich grodzisk*, „Rocznik Mazowiecki”, t. XVI, 2004, s. 9–27.
- Engel M., Sobczak C., *Nieznane grodziska w okolicach Łomży. Nowe źródła do badań nad krajobrazem archeologicznym północno-wschodniego Mazowsza*, [w:] *Fines testis temporum. Studia ofiarowane Profesor Elżbiecie Kowalczyk-Heyman w pięćdziesięciolecie pracy naukowej*, Rzeszów 2017, s. 249–264.
- Engel M., *Uwagi na temat jaćwieskiej ceramiki osadowej na przykładzie materiałów z obiektów I i la z Konikowa (Rostka)*, [w:] *Ceramika zachodniobałtyjska. Nowe źródła i interpretacje. Materiały z konferencji, Białystok 23–24 września 2002 roku*, red. M. Karczewska, M. Karczewski, Białystok 2004, s. 191–219.
- Gieysztor A., *Działania wojenne Litwy w roku 1262 i zdobycie Jazdowa*, [w:] *Studia Historyczne Stanisławowi Herbstowi na sześćdziesięciolecie urodzin*, 1967, s. 5–14 [Zeszyty Naukowe WAP, Seria Historyczna, nr 15 (48)].
- Gloger Z., *Osady przedhistoryczne na porzeczcu Biebrzy*, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej”, t. VI, 1872, s. 6–10.
- Gloger Z., *Grody piastowskie*, „Ziemia”, R. I, nr 38, 1910, s. 593–595.

- Gloger Z., *Grody piastowskie*, „Ziemia”, R. I, nr 39, 1910, s. 609–611.
- Gloger Z., *Grody piastowskie*, „Ziemia”, R. I, nr 40, 1910, s. 626–627.
- Gloger Z., *Osady nad Niemnem i na Podlasiu. Z czasów użytku krzemienia*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 1, 1873, s. 97–124.
- Humnicki J., Pacuski K., *Środowisko geograficzne*, [w:] *Atlas Historyczny Polski*, t. VII, *Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku*, red. W. Pałucki, A. Dunin-Wąsowicz, cz. 2 (komentarz, indeksy), Warszawa 1973, s. 27–34.
- Jagodziński M. F., *Archeologiczne ślady osadnictwa między Wisłą a Pasłęką we wczesnym średniowieczu. Katalog stanowisk*, [w:] *Adalbertus – tło kulturowo-geograficzne wyprawy misyjnej św. Wojciecha na pogranicze polsko-pruskie*, t. 3. red. P. Urbańczyk, Warszawa 1997.
- Jakimowicz R., *Sprawozdanie z działalności państwowego konserwatora zabytków prehistorycznych na okręg warszawski za rok 1922*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. VIII, 1923, s. 201–214.
- Jakimowicz R., *Sprawozdanie z działalności państwowego konserwatora zabytków prehistorycznych na okręg warszawski za rok 1923*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. IX, 1924–1925, s. 325–327.
- Jakimowicz R., *Sprawozdanie z działalności państwowego konserwatora zabytków przedhistorycznych okręgu warszawskiego za lata 1924–1926*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. X, 1929, s. 271–280.
- Janiszowski K., *Wizna*, Informator Archeologiczny. Badania rok 1967, Warszawa 1968, s. 380–382.
- Janiszowski K., *Na północnych rubieżach Mazowsza*, „Z otchłani wieków”, R. XXXV, nr 3, 1969, s. 215–219.
- Janiszowski K., *Wizna*, „Informator Archeologiczny. Badania rok 1968”, Warszawa 1969, s. 316–318.
- Janiszowski K., *Prace wykopaliskowe w Wiźnie, pow. Łomża*, „Biuletyn Informacyjny PKZ”, nr 19, 1970, s. 155–160.
- Janiszowski K., *Wizna*, „Informator Archeologiczny. Badania rok 1969”, Warszawa 1970, s. 340–341.
- Janiszowski K., *Wizna*, „Informator Archeologiczny. Badania rok 1970”, Warszawa 1971, s. 219.
- Janiszowski K., *Wizna*, „Informator Archeologiczny. Badania rok 1971”, Warszawa 1972, s. 281.
- Jaskanis D., *Grodzisko w Rajgrodzie w świetle źródeł archeologicznych. Wyniki konserwatorskich badań zabezpieczających z 1969 roku*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego”, z. 7, 2001, s. 75–156.
- Kaczmarek L., *Ruś, gm. Wizna, woj. łomżyńskie. Stanowisko 1 „Okop”*, „Informator Archeologiczny. Badania rok 1984”, Warszawa 1985, s. 142–143.
- Kajzer L., *Z zagadnień genezy tzw. gródków stożkowatych. (Uwagi na marginesie lektury VI tomu Początków Polski prof. Henryka Łowmiańskiego)*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. 34, 1986, nr 2, s. 331–339.
- Kajzer L., *Wstęp do archeologii historycznej*, Łódź 1996.
- Kamiński A., *Z badań nad pograniczem polsko-rusko-jaćwieskim w rejonie rzeki Sliny*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. XXIII, z. 2, 1953, s. 131–168.

- Kamiński A., *Jaćwież – terytorium, ludność, stosunki gospodarcze i społeczne*, Łódź 1953.
- Kamiński A., *Materiały do bibliografii archeologicznej Jaćwieży od I do XIII wieku*, „Materiały Starożytno i Wczesnośredniowieczne”, t. 1, 1956, s. 193–279.
- Kamiński A., *Wizna na tle pogranicza polsko-rusko-jaćwieskiego*, „Rocznik Białostocki”, t. 1, 1961, s. 9–59.
- Kamiński A. i J., *Grodzisko w miejscowości Sambory, powiat Łomża*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 23, z. 4, 1956, s. 362–364.
- Klimek R., *Baba na drodze. Kontekst lokalizacji antropomorficznych rzeźb kamiennych wobec systemów komunikacyjnych w Prusach*, [w:] J. M. Łapo, G. Białuński [red.], *Pruskie baby kamienne. Fenomen kulturowy czy europejska codzienność*, Olsztyn 2007, s. 80–99.
- Kondracki J., *Geografia fizyczna Polski*, Warszawa 1978.
- Kondracki J., *Geografia regionalna Polski*, Warszawa 2009.
- Kowalczyk E., *Dzieje granicy mazowiecko-krzyżackiej (między Drwęcą a Pisą)*, Warszawa.
- Kowalczyk E., *Archeologiczne zapiski historyka*, „Z otchłani wieków”, R. LIII, nr 1, 1987, s. 10–13.
- Kowalczyk E., *Topografia granicy mazowiecko – krzyżackiej w świetle ugody granicznej z listopada 1343 roku*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 99, nr 1, 1992, s. 33–58.
- Kowalczyk E., *Kamień, Kamienne Brody. Przyczynek do organizacji szlaków drogowych w średniowieczu (na przykładzie Mazowsza)*, [w:] *Przeszłość z perspektywy źródeł materialnych i pisanych*, red. J. Olczak, AHP, t. 15/2, Toruń 2005, s. 87–107.
- Kowalczyk-Heyman E., *Stan badań archeologicznych nad wczesnym średniowieczem północno-wschodniego Mazowsza*, „Światowit”, t. 6 (47), faszkuł B, 2006, s. 73–79.
- Kowalczyk E., *Czy istotnie Prusy? W sprawie lokalizacji pierwszego etapu misji biskupa Brunona z Kwerfurtu*, red. M. Dulnicz, *O rzeczach minionych. Scripta rerum historicarum Annae Rutkowska-Płachcińska oblata*, red. M. Młynarska-Kaletynowa, J. Kruppe, „Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej”, t. 71, Warszawa 2006, s. 163–177.
- Kowalczyk-Heyman E., *Początki Kolna*, „Rocznik Mazowiecki”, t. 21, 2009, s. 262–270.
- Kowalczyk-Heyman E., *Mityczne grodzisko w Szablaku koło Nowogrodu*, „Rocznik Mazowiecki”, t. 22, 2010, s. 146–148.
- Kowalczyk-Heyman E., *W sprawie identyfikacji grodziska przy Gayle*, „Pruthenia”, t. 6, 2011, s. 81–88.
- Kowalczyk-Heyman E., *Dzieje granicy mazowiecko-krzyżackiej (między Pisą a źródłami Biebrzy)*, Warszawa 2013.
- Kowalczyk-Heyman E., *Grody Wysoczyzny Kolneńskiej*, [w:] *Funkcja grodów w państwach wczesnośredniowiecznej Europy Środkowej. Społeczeństwo, gospodarka, ideologia*, red. K. Chrzan, K. Czapla, S. Możdziej, Wrocław–Głogów 2014, s. 173–189.
- Kowalczyk-Heyman E., *Średniowieczne grodziska północno-wschodniego Mazowsza (Wysoczyzna Kolneńska) : zarys stanu badań i problematyki badawczej*, „Studia Łomżyńskie”, 27, 2017, s. 9–29.
- Lenarczyk L., *Badania sondażowe na grodzisku w Gorczycach, woj., suwalskie*, „Rocznik Białostocki”, t. XVI, 1991, s. 483–485.

- Leyding G., *Zarys dziejów i historii powiatu szczycieńskiego*, [w:] *Szczytno. Z dziejów miasta i powiatu*, red. J. Jałoszyński, Olsztyn 1962, s. 55–226.
- Ławsk, [w:] *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. V, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1884, s. 616.
- Łowmiański H., *Początki Polski. Z dziejów Słowian w I tysiącleciu n. e.*, t. 3, Warszawa 1967.
- Łowmiański H., *Początki Polski. Polityczne i społeczne procesy kształtowania się narodu do początku wieku XIV*, t. VI, cz. 1, Warszawa 1985.
- Marciniak-Kajzer A., *Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w miejscowości Zajączki, gm. Ostróda w świetle badań ratowniczych przeprowadzonych w 1998 roku*, „Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne”, t. IV, Łódź 1998, s. 171–187.
- Marczak E., *Truszki-Zalesie, gm. Kolno, woj. łomżyńskie. Stanowisko 1 – grodzisko*, „Informator Archeologiczny. Badania rok 1984”, Warszawa 1985, s. 147.
- Marczak E., *Tajemnice ziemi łomżyńskiej*, „Ziemia Łomżyńska”, t. 2, 1985, s. 97–106.
- Marczak E., *Truszki-Zalesie, gm. Kolno, woj. łomżyńskie. Stanowisko 1 – grodzisko „Okop”. Stanowisko 2 – osada „Góra Wieża”*, „Informator Archeologiczny. Badania rok 1985”, Warszawa 1986, s. 148.
- Marczak E., *Wstępne wyniki badań wykopaliskowych na stanowisku 2 – „Góra Wieżowa” w Truskach-Zalesiu, gm. Kolno, woj. podlaskie*, „Światowit”, t. 5 (46), fasc. B, 2003, s. 193–200, tabl. 53–58.
- Miałdun J., Mirkowska I., *Grodziska północno-wschodniego Mazowsza na zdjęciach lotniczych*, „Z otchłani wieków”, R. 56, 2001, nr 1–2, s. 74–78.
- Moszczyński W. A., *Wczesnośredniowieczne szlaki komunikacyjne Starego Mazowsza (X–XI w.)*, [w:] *Adalbertus – Wyniki programu badań interdyscyplinarnych, Adalbertus – tło kulturowo-geograficzne*, t. 1, red. P. Urbańczyk, Warszawa 1998, s. 241–262.
- Moszczyński W. A., *Rubież słowiańsko-bałtyjska nad Wkrą w VIII–XI wieku na podstawie ceramiki ze stanowisk w Nowym Dworze, Tarczynach i Trzcinie*, [w:] *Pogranicze polsko-pruskie i krzyżackie. Materiały z konferencji naukowej, Górzno, 1–2 czerwca 2002 r.*, Brodnica-Włocławek 2003, s. 83–112.
- Musiak A., *Studium rzeźby glacialnej północnego Podlasia*, Warszawa 1992.
- Nalepa J., *Polekszanie (Pollexiani) – plemię jaćwieskie u północno-wschodnich granic Polski*, „Rocznik Białostocki”, t. VII, 1966, s. 7–33.
- Ościłowski J., *Sieć grodowa na Wysoczyźnie Kolneńskiej we wczesnym średniowieczu. Ze studiów nad pograniczem mazowiecko-prusko-jaćwieskim*, „Światowit”, t. VI (XLVII), fascykuł B, 2006, s. 91–105.
- Ościłowski J., *Strongholds of the northern Masovia and their geographical location*, „Archaeologia Polona”, nr 48, 2010 (2015), s. 79–106.
- Ościłowski J., *Uwarunkowania geograficzne lokalizacji grodów na północnym Mazowszu (X–pocz. XIII w.). Problematyka badań interdyscyplinarnych*, „Rocznik Muzeum Mazowieckiego w Płocku”, nr 19, 2011, s. 7–40.

- Ościłowski J., *Wysoczyzna Kolneńska we wczesnym średniowieczu. Nowe dane do dziejów osadnictwa*, „Studia Łomżyńskie”, red. M. Gnatowski, t. 24, Łomża 2013, s. 99–109.
- Ościłowski J., *Patrząc na południe. Badania wczesnośredniowiecznych grodzisk na północno-wschodnim Mazowszu*, *Materiały do Archeologii Warmii i Mazur*, t. 1, red. S. Wadył, M. Karzewski, M. Hoffmann, Warszawa-Białystok 2015, s. 325–360.
- Pacuski K., *Uzupełnienia i sprostowania do Nowego kodeksu dyplomatycznego Mazowsza, cz. III, dokumenty z lat 1356–1381*, „Studia Źródłoznawcze”, t. XL, 2002, s. 167–200.
- Pacuski K., Przytocka M., *Z dziejów Małego Płocka*, „Studia Łomżyńskie”, t. XV, 2004, s. 131–143.
- Pela W., *Czerwone, gm. Kolno, dwór*, „Informator Archeologiczny. Badania rok 1979”, Warszawa, 1980, s. 246–247.
- Pela W., *Pieńki-Grodzisko, gm. Jedwabne, woj. łomżyńskie*, „Informator Archeologiczny. Badania rok 1979”, Warszawa 1980, s. 179.
- Pela W., Skrok Z., *Wykopiska na rubieżach Mazowsza*, „Ziemia Łomżyńska”, nr 3, 1987, s. 119–124.
- Połujański A., *Wędrowki po gubernji Augustowskiej w celu naukowym odbyte przez Aleksandra Połujańskiego. Członka wielu towarzystw*, Warszawa 1859.
- Powierski J., *Prusowie, Mazowsze i sprowadzenie krzyżaków do Polski*, t. II, cz. 2, Malbork 2003.
- Richling A., *Typologia mikroregionów fizycznogeograficznych w granicach województwa suwalskiego*, „Przegląd Geograficzny”, t. LVII, z. 1–2, 1985, s. 123–137;
- Rospond S., *Słownik etymologiczny miast i gmin PRL*, Wrocław 1984.
- Rudnicki M., *Bóstwa lechickie (Jarowit, Daćbóg, Stup, Nyja, Świętowit, Trzygłów)*, „Slavia Occidentalis”, t. V, 1926, s. 372–419, 589–590
- Smoliński A., *Górszczyzna, st. 2, gm. Kolno, woj. podlaskie, AZP 31–74/20*, „Informator Archeologiczny. Badania 1999”, 2011, s. 138.
- Supruniuk A., *Uzupełnienia i uwagi do Nowego kodeksu dyplomatycznego Mazowsza, cz. III, dokumenty z lat 1356–1381*, „Studia Źródłoznawcze”, t. XL, 2002, s. 107–165.
- Taszycki W., *Słowiańskie nazwy miejscowe*, „Prace Komisji Językoznawczej PAU”, nr 29, Kraków 1946.
- Twarowska E., *Stara Łomża, gm. Łomża. Stanowisko 1-„Góra Królowej Bony”*, „Informator Archeologiczny. Badania rok 1982”, Warszawa 1983, s. 225–226.
- Twarowska E., *Stara Łomża, gm. Łomża, woj. łomżyńskie. Stan. 1-„Góra Królowej Bony”. Stan. 2 – relikty kościoła i cmentarzysko „św. Wawrzyniec”*, „Informator Archeologiczny. Badania rok 1983”, Warszawa 1984, s. 213–214.
- Twarowska E., *Łomża ma ponad 1000 lat*, „Ziemia Łomżyńska”, nr 1, 1985, s. 23–37.
- Twarowska E., *Stara Łomża, gm. Łomża, woj. łomżyńskie – grodzisko „Góra Królowej Bony”. Stanowisko 1, „I.A. Badania rok 1984”*, Warszawa 1985, s. 143–144.
- Twarowska E., *Stara Łomża, gm. Łomża, woj. łomżyńskie. Stanowisko 2 „Góra św. Wawrzyńca”*, „Informator Archeologiczny. Badania rok 1984”, Warszawa 1985, s. 144–145.
- Twarowska E., *Mały Płock – legendy i archeologia*, „Ziemia Łomżyńska”, nr 2, 1986, s. 81–124.

- Tyszkiewicz J., *Mazowsze północno-wschodnie we wczesnym średniowieczu. Historia pogranicza nad górną Narwią do połowy XIII wieku*, Warszawa 1974.
- Wiśniewski J., (rec.) K. Zierhoffer, *Nazwy miejscowe...*, „Onomastica”, t. 5, 1959, z. 2 (9), s. 494–520.
- Wiśniewski J., *Domniemane ślady osad jaćwieskich w puszczech pojaćwieskich*, „Rocznik Białostocki”, t. 1, 1961, s. 223–231.
- Wiśniewski J., *Dzieje osadnictwa w powiecie grajewskim do połowy XVI w.*, [w:] M. Gnatowski, H. Majewski [red.], *Studia i materiały do dziejów powiatu grajewskiego*, t. 1, Warszawa 1975, s. 9–252.
- Wiśniewski J., *Początek i rozwój nowego osadnictwa w ziemi łomżyńskiej w końcu XIV i w XV wieku*, „Studia Łomżyńskie”, t. 1, 1989, s. 19–107.
- Wróblewski W., *Głos w dyskusji*, [w:] *Pogranicze polsko – pruskie w czasach św. Wojciecha. Materiały z konferencji, Elbląg 18 –19 wrzesień 1997 r.*, red. M. F. Jagodziński, Elbląg 1999, s. 176–178.
- Wróblewski W., Nowakiewicz T., *Ceramika „pruska” i ceramika „słowiańska” we wczesnośredniowiecznej Galindii*, [w:] *Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu, Księga jubileuszowa poświęcona Wojciechowi Szymańskiemu*, red. M. Dulnicz, Warszawa – Lublin 2003, s. 165–181.
- Wysocki J., *Grodziska Ziemi Łomżyńskiej: stan badań i problemy konserwatorskie*, [w:] *Grody średniowiecznego Mazowsza. Księga poświęcona pamięci Marka Dulnicza*, red. M. Żurek, M. Krasna-Korycińska, Warszawa-Zielona Góra 2015, s. 89–110 (Archaeologia Hereditas 04, red. Z. Kobyliński).
- Zierhoffer K., *Nazwy miejscowe północnego Mazowsza*, Wrocław 1957.
- Żurowski T. R., *Stara Łomża – grodzisko wczesnośredniowieczne*, Łomża 1966, s. 1–3 (maszynopis w WUOZ Delegatura w Łomży).
- Żurowski T. R., *Nowogród Łomżyński, pow. Łomża, „Górki”*, „Informator Archeologiczny. Badania rok 1967”, Warszawa 1968, s. 349–350.
- Żurowski T. R., *Nowogród, pow. Łomża. Pl. Ziemowita*, „Informator Archeologiczny. Badania rok 1967”, Warszawa 1968, s. 351–352.
- Żurowski T. R., *Nowogród, pow. Łomża*, „Informator Archeologiczny. Badania rok 1969”, Warszawa 1970, s. 238–239.
- Żurowski T. R., *Nowogród, pow. Łomża*, „Informator Archeologiczny. Badania rok 1969”, Warszawa 1970, s. 288–289.
- Żurowski T. R., *Nowogród, pow. Łomża*, „Informator Archeologiczny. Badania rok 1971”, Warszawa 1972, s. 204–205.
- Żurowski T. R., *Nowogród, pow. Łomża*, „Informator Archeologiczny. Badania rok 1972”, Warszawa 1973, s. 210.
- Żurowski T. R., *Nowogród, pow. Łomża. Stanowisko 1*, „Informator Archeologiczny. Badania rok 1974”, Warszawa 1975, s. 187.
- Żurowski T. R., *Adam Chętnik – inicjator badań archeologiczno-historycznych*, [w:] *Adam Chętnik a współczesne badania kultury wsi kurpiowskiej. Materiały z sesji Kurpiowskiej Polskiego*

Towarzystwa Ludoznawczego, Łomża – Marianowo – Nowogród, 21–23 września 1984, red. M. Drozd-Piasecka, Warszawa 1988, s. 245–270.

Fortified settlements between the Pisa, Biebrza and Narew Rivers in Mazovia in the 10th–13th centuries

Summary: In the early Middle Ages, the area between the Pisa, Narew and Biebrza Rivers constituted the north-eastern borderland of Mazovia, where a network of strongholds was built to protect transportation routes and settlements against the Prussians and Yotvingians in the north. The area enclosed by the vast marshes of the Biebrza River valley in the east and inaccessible forests west of the Pisa River constituted a natural settlement corridor and a passageway connecting Mazovia with Prussian and Yotvingian lands in the north. Most of the settlements, including Stara Łomża, Mały Płock, Wizna, Ruś-Sambory, Pieńki-Grodzisko (-Okopne) and Truszki-Zalesie, had been known to researchers already in the late 19th and early 20th centuries. The settlement in Stawiski was discovered in the mid-20th century. The latest discovery of an early Middle Ages settlement in Ławsk was made as recently as in the beginning of the 21st century.

In most cases, strongholds were established in locations whose landform offered defensive capabilities. In Ławsk and Truszki-Zalesie, settlements were built on marsh hummocks and in wet, boggy valleys. Swampy locations offered additional protection in warm seasons. The settlements on Narew river in Stara Łomża, Wizna and Ruś-Sambory (at the mouth of Biebrza river) were built on naturally elevated sites. In addition to considerable defense potential, these locations also offered a broad view of the entire area. Mały Płock on the Czetna River was established in a site where wetlands met dry land. Other strongholds, such as the fortresses in Pieńki-Grodzisk and Stawiski, were situated on the banks of small rivers, in a flat or slightly elevated terrain. These settlements were erected in areas with high or very high soil quality. The above implies that these territories had been previously colonized, and the strongholds were built to protect and control local settlements. Another important conclusion that can be drawn from a cartographic analysis is that the spatial regularity of the Mazovian settlement network had been adapted to local topography and the river network. Most settlements formed a grid, which suggests that they were connected by system of linear roads. The entry made in 1253 in the Chronicle of the Greater Poland Province (*Kronika Wielkopolska*) regarding Wizna Land indicates that north-eastern Mazovia had experienced significant population decline as a result of Yotvingian invasions in the 13th century. Wizna was the only settlement to survive into the 14th century, which suggests that not all settlements in the Narew River valley had been exterminated by the Yotvingians. During this period, a new stronghold was established in Nowogród at the mouth of the Pisa River. The old system of roads was significantly modified and rebuilt when the area on the left bank of the Narew River and in Kolno Uplands was recolonized and when towns replacing old settlements were founded in the late 14th century and in the 15th century.

Keywords: settlements, strongholds, early Middle Ages, Mazovia, Kolno Uplands